

ROMÁNSKÝ KOSTEL SV. PETRA A PAVLA VE SVOJŠÍNĚ

MILENA HAUSEROVÁ - KAREL NOVÁČEK - MARTIN ČECHURA - MILAN FALTA

K životnímu jubileu Anežky Merhautové

Kostel sv. Petra a Pavla ve Svojšíně u Stříbra byl – jako jedna z klíčových staveb západočeské románské architektury – již mnohokrát předmětem badatelské pozornosti.¹⁾ Rozmanité interpretace se však, jako bohužel v českém prostředí často, spřádaly nad stavbou, jejíž úroveň dokumentace a stavební analýza zůstávala poplatná době základní inventarizace našeho fondu středověké architektury v 1. polovině 20. století. Nedávno oživilo zájem o svojšínskou stavbu antedatování vzniku mohutné západní věže kostela (do roku 1159/60 podle dendrochronologie kulatiny z lešení v jižní zdi oproti dosavadnímu zařazování převážně na sklonek 12. století).²⁾ Toto datum pozoruhodně koreluje se zprávou neznámého původu zaznamenanou v pamětní knize z roku 1836, podle níž kostel existoval již roku 1156.³⁾ V uplynulém desetiletí proběhnuvší obnova vnějšího pláště kostela dala – bohužel jen velmi letmo – nahlédnout do stavební struktury chrámové lodi. Při té příležitosti se objevily stopy mnohem složitějších stavebních proměn, než se dosud předpokládalo. Tato zjištění znovu obrátila pozornost nejenom k celé románské stavbě, ale i k jejím pozdějším osudům.⁴⁾

Obr. 1: Svojšín (okres Tachov), pohled na kostel, zámek a obec (foto M. Čechura).

HISTORICKÉ OKOLNOSTI VZNIKU KOSTELA

Prvními osobami, které lze jednoznačně spojit se svojšínským sídlem, jsou Oldřich, syn Ctiborův, a jeho bratr Beneda, kteří společně figurují ve svědecké řadě listiny pro plaský klášter z roku 1175.⁵⁾ Oba, tentokrát již s predikátem ze Svojšína (*de Suaysin*), svědčili ještě o dva roky později při darování kurojedského újezdu knížetem Soběslavem II. kladrubskému klášteru.⁶⁾ Poté se zprávy o Oldřichu odmlčují, zatímco Beneda Ctiborův ze Svojšína vystupuje jako svědek ještě ve třech případech, naposledy roku 1196 spolu se svým synovcem (zřejmě tedy Oldřichovým synem) Ctiborem (konfirmace mašfovského újezdu klášteru ve Wald-

statků samotných přímo zřejmé.

I přes limity vyplývající z faktu, že zpracovatelé tohoto příspěvku vstoupili do probíhající akce obnovy nekoordinovaně, v různých jejích etapách v průběhu let 2004–2009, byla zeň výsledků založených na propojení poznatků podstatně větší než při samostatném postupu. Souběžně se závěrečnou fází průzkumu byl v severním sousedství kostela uskutečněn odkryv zaniklé zděné stavby, jejíž účel je spojován s raně středověkým velmožským sídlem (*N. Rayman, 2009, osobní informace*). Naše studie k těmto nepublikovaným zjištěním, která bude evidentně nutné nejdříve podrobit kritice, nepřihlíží.

5) CDB I, č. 278, str. 244.

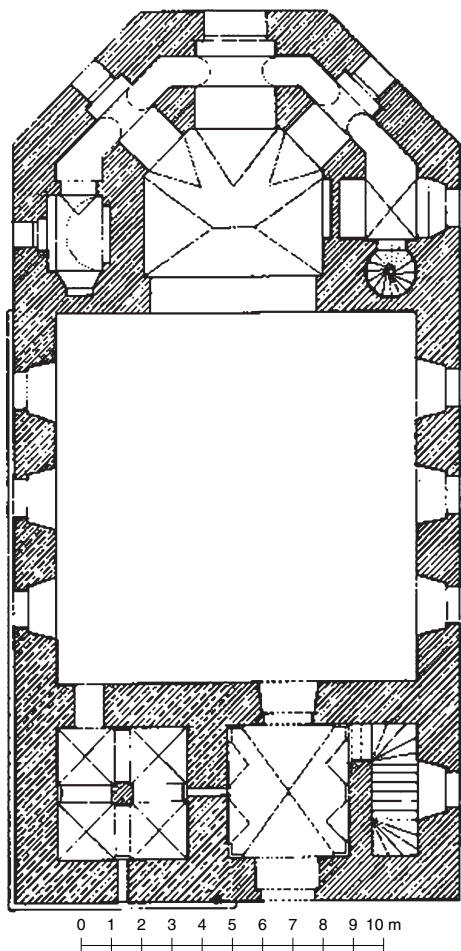
6) CDB I, č. 279, str. 246.

1) Z nejdůležitějších prací: *Kamper-Wirth 1908; Merhautová 1971; Martinek 1974; Radová – Štiková – Škabrada 1976, 274–278; Mencl – Benešová – Soukupová 1978; Dittrich 1980; Merhautová–Třeštík 1983; Procházka–Úlovec 1990, 167–168; Klápště 2005, 92; Nováček a kol. 2010, 173–174.*

2) Čechura 2005, 370. Dendrochronologické datování provedl T. Kyncl.

3) Merhautová 1971, 333.

4) Cesta k poznání nejstarších vývojových fází stavby vedla nejen přes přímé studium jejich dochovaných pozůstatků, ale také přes pokus vyvodit závěry o prvotní stavbě ze zpětného odvinutí procesu stavebních proměn, jimiž tato stavba prošla. Předmětem úvah se stávají nejenom fyzické pozůstatky jednotlivých stavebních etap (statické prvky), ale zároveň i stopy stavebních procesů, jejichž prostřednictvím k transformacím docházelo (dynamický princip). Rekonstrukce samotného procesu transformace pak může osvětlit souvislosti, které nejsou z pozů-

Obr. 2: Svojšín, kostel sv. Petra a Pavla, nejstarší publikovaný půdorys, severní zeď lodi kostela lícuje s věží (Kamper – Wirth, 1908).

sassen)⁷⁾. Zbývající dvě listiny, na nichž je Beneda uveden, jsou spuria, jedno z prostředí pražských johanitů, druhé kladrubské.⁸⁾

S Benedou ze Svojšína můžeme pravděpodobně spojit ještě dvě další zprávy, které dokumentují jeho bližší vztah (či šířeji vztah svojšínského rodu) ke Kladrubům. První údaj je zahrnut do nejstarších verzí tzv. kladrubských falz:⁹⁾ jakýsi Beneda daroval klášteru veškerou svou půdu v Jivjanech.¹⁰⁾ Zmíněné verze listin vznikly nedlouho po roce 1186, rozhodně před koncem 12. století,¹¹⁾ a identifikace donátora s Benedou ze Svojšína je reálná. Druhá zpráva, která byla nalezena a podrobně analyzována J. Pražákem jako vzácný příklad nejstarších šlechtických aktů, uvádí ve známost Benedovu dceru, vdovu po Pavlíkovi, která vzdává své nejmenované statky po rodičích svému druhému manželu Bohuslavovi. Akt byl s největší pravděpodobností zaznamenán ve skriptoriu kladrubského kláštera, podle J. Pražáka mezi léty 1158–1173, ve skutečnosti však o něco později.¹²⁾

7) CDB I, č. 355, str. 320.

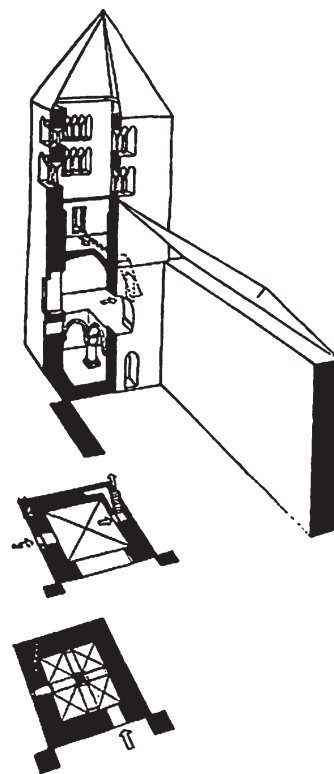
8) CDB I, č. 402, s. 420; CDB I, č. 409, str. 443.

9) Tzv. zakládací listina kláštera z r. 1115 a její konfirmace knížetem Bedřichem z r. 1186; CDB I, č. 390, verze B a č. 405, verze D.

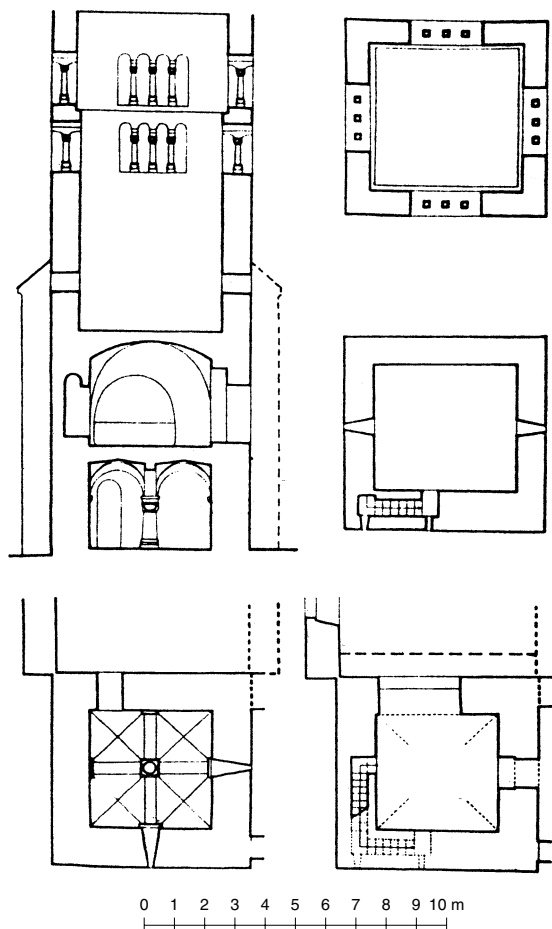
10) *In lunas*: CDB I, č. 405, s. 434.

11) *Nový* 1991, 137–138.

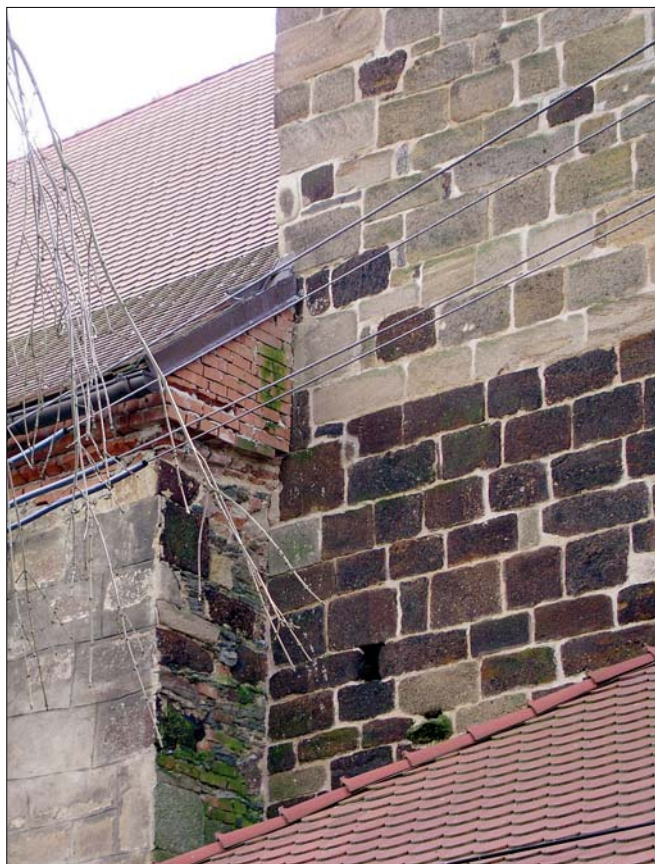
12) Uvedeného Benedu hypoteticky ztotožnil s Benedou ze Svojšína již J. Pražák (Pražák 1958). Tím se ale dostal do rozporu s datováním aktu,

Obr. 3: Svojšín, kostel sv. Petra a Pavla, axonometrie. Vztah lodi a věže odpovídá skutečnosti (Mencl, 1965).

Obr. 4: Svojšín, kostel sv. Petra a Pavla, věž s naznačením průběhu zaniklého zdiva lodi. Autorka předpokládala, že západní štít kostela mohl být vynešen na pasu rozpjatém mezi podélnými zdmi lodi (zaměření M. Radová, 1972).

Obr. 5: Svojšín, kostel sv. Petra a Pavla, severozápadní nároží lodi. Na rozdíl od románského kvádrového zdiva věže je nároží vyzdáno z lomového kamene s příměsí cihly, místy armované druhotně užitými románskými kvádry. Kvádrování naznačeno rytím v omítce. Nad hřebenem taškové střechy je patrné vyústění výlevky, která vede z úrovně rubu klenby nad tribunou (foto M. Hauserová).

Obr. 6: Obděnice (okres Příbram), kostel Nanebevzetí Panny Marie, analogie styku věže a lodi ve variantě, kdy obě stavební jednotky mají vůči sobě vlastní plnou zeď (foto M. Hauserová).

Ctibor, zmíněný hypotetický syn Oldřicha ze Svojšína, svědčí sám hned roku 1197 na listině pro kladrubský klášter a je uveden s predikátem v poněkud méně formě.¹³⁾ Jeho syn, opět Beneda (*Beneda de Sueisingen, filius domini Stibor*), se objevuje ve svědeckých řadách plaských, doksanských, tepelských a kladrubských listin od roku 1219.¹⁴⁾ Genealogickou řadu pánů ze Svojšína tedy lze rekonstruovat velmi spolehlivě ve 4. čtvrtině 12. století,¹⁵⁾ ve 13. století už není orientace v rozrodu jednoduchá. Trojice křestních jmen Beneda, Oldřich a Ctibor se po celé 13. a 14. století s železnou pravidelností střídá jak v rodu Svojšínských, tak i v navazujících spřízněných rodech pánů z Třebele a Volfštejna.¹⁶⁾

kteří navrhli: vezmeme-li v úvahu doložený interval zachované svědecké činnosti Benedy ze Svojšína (1175–1196), pak jeho dcera těžko mohla uskutečnit majetkové vzdání svému druhému manželovi už v letech 1158–1173. *Terminus ante quem* pro vznik aktu byl ovšem stanoven značně problematičtěji (Pražák 1958, 139–140). Opírá se – kromě paleografické analýzy, která nesporně sama o sobě tak jemné datování neumožňuje – o fakt, že druhý manžel Benedovy dcery je v aktu označen za syna královna číšníka Petra. Královnou je jistě miněna Judita, manželka Vladislava I., avšak skutečnost, že po roce 1173 už zřejmě neprodávěla v Čechách, nemůže mít s datováním aktového záznamu nic společného. Mnohem zásadnějším argumentem pro časové zařazení je svědecká přítomnost plzeňského kastelána Sezemy působícího v tomto úřadu v letech 1167–1177 (Žemlička 1998, 14). Domníváme se tedy, že nic nebrání v posunu hypotetické doby vzniku záznamu až do pokročilých 70. let 12. století.

13) de Swissingen, CDB I, č. 363, str. 331.

14) CDB II, č. 187, s. 174 aj.

15) Tak už Palacký 1907, 246.

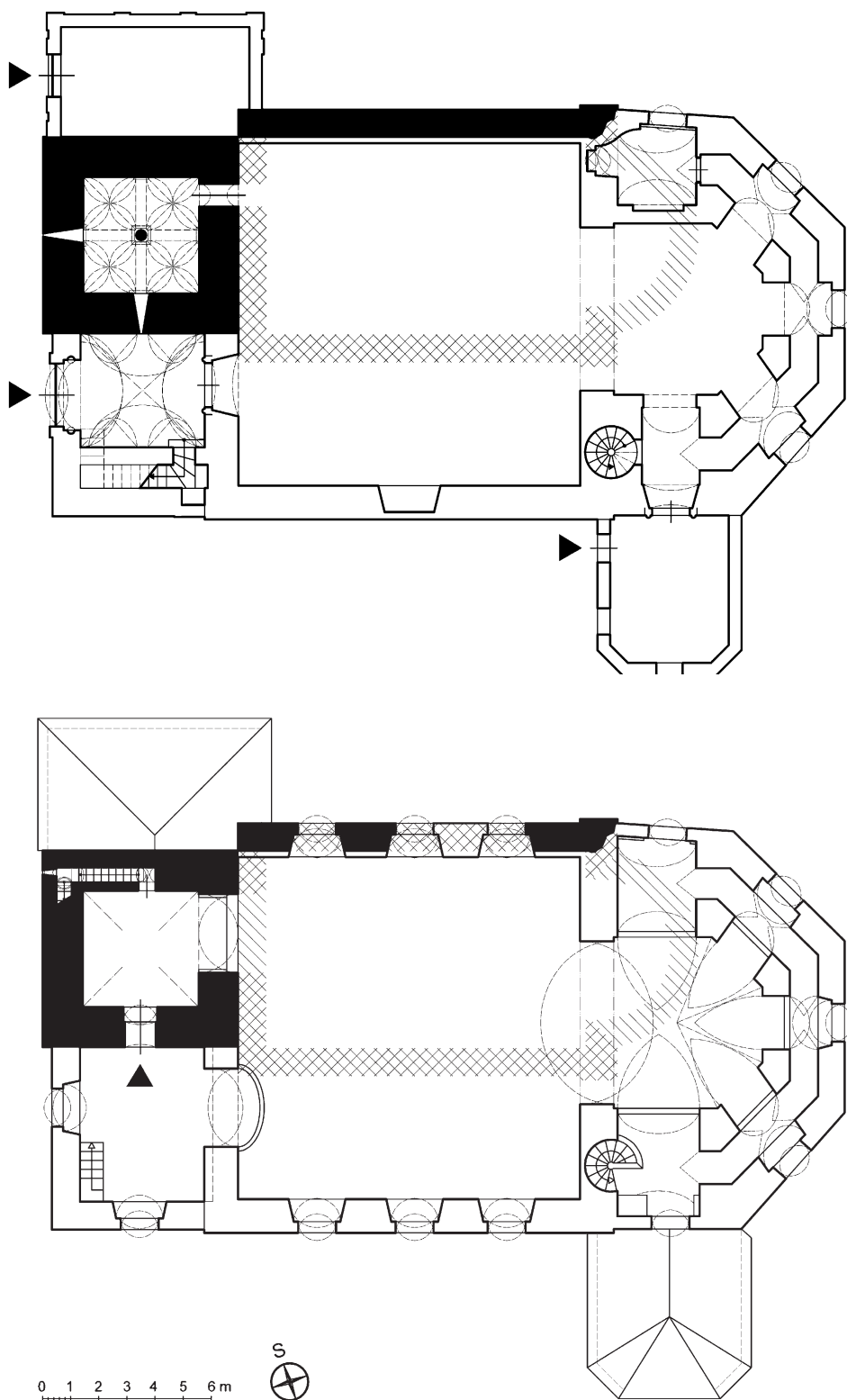
Kdo však byl onen Ctibor – otec Oldřicha a Benedy ze Svojšína? V pramenech zaznamenáváme jedinou osobu tohoto jména: královského komorníka Ctibora, zachyceného pouze jedenkrát jako svědka na donační listině Vladislava II. z roku 1165 pro klášter ve Waldsassen spolu s žateckým a plzeňským kastelánem.¹⁷⁾ Jeho ztotožnění s hypotetickým prvním známým představitelem svojšínského rodu je schůdné chronologicky i geograficky. Svojšín tedy můžeme nejspíše pokládat za jádro pozemkové domény tohoto předního královského úředníka, o jehož případných dalších majetcích či kolonizačních aktivitách ovšem nic nevíme.¹⁸⁾

V souvislosti s komorníkem Ctiborem jako předpokládaným stavitelem kostela je třeba upozornit na pozoruhodný reliéf vytesaný do jižního líc arkózového kvádrů v jihovýchodním nároží věže v úrovni dnešního podstřeší lodi, tedy na místě, které bylo v románské fázi kostela dobře viditelné zvnějšku (obráz. 30). Zobrazení bylo původně vysvětlováno jako motiv alfy a omegy, později bylo neurčitě označeno za symbol víry.¹⁹⁾ Obraz o výšce 33 cm byl proveden for-

16) Sedláček 1998, 136; Procházka-Úlovec 1990, 164–165; Procházka-Úlovec 1991, 230, 259.

17) CDB I, č. 227, s. 205.

18) O příslušnosti komorníka Ctibora ke svojšínskému rodu uvažoval jako první F. Palacký (1907, 246: zde s predikátem „ze Svojšína“, který v listině není), po něm např. Sedláček 1998, 136. Ctibor titulovaný jako budyšínský kastelán svědčil již roku 1159 na starší listině pro waldsaský klášter (CDB I, č. 204, s. 193); není zřejmé, zda jde o tutéž osobu.

Obr. 7: Svojsín, kostel sv. Petra a Pavla, současné zaměření se zakreslenou rekonstrukcí půdorysu románského kostela v úrovni přízemí a empory (zaměření a kresba M. Falta, 2010).

mou jemně tesaného basreliéfu do povrchu kvádrů, který byl předtím křížově stesán plochým dlátem. Základním prvkem motivu je bezesporu královská koruna umožňující dokonce přesné typologické určení: jde o uzavřený typ koruny s minimálně jednou kamarou (temenním páskem) opat-

řenou křížem uprostřed a s dvěma liliemi šikmo vyrůstajícími z čelenky po stranách. Po stranách kříže koruny je znázorněn půlměsíc a slunce, obvyklé motivy na scénách ukřižování, které symbolizují jak zatmění slunce během Kristova umírání, tak (v Augustinově interpretaci) Starý a Nový zákon. Z čelenky jsou spuštěny dva přívěsky přes spánky, podobně jako na koruně sv. Václava na reverzu denáru Vratislava II. (typ Cach 341)²⁰⁾ či na koruně císaře Nera na dlaždicích vyšehradského typu z 1. poloviny 12. století.²¹⁾ Základní tvar koruny – bez přívěsků – je téměř identický jak s korunou Vratislava II. (srov. např. denár typu Cach 344), tak s korunou Vladislava II., která ostatně – jak soudí většina badatelů – byla zřejmě jen upravenou původní korunou Vratislavovou (srov. korunovační denár typu Cach 600)²²⁾. Shoda rytiny s uvedenými ikonografickými analogiemi dovozuje předpokládat, že reliéf nevznikl s velkým časovým odstupem od dokončení stavby, nýbrž ještě v průběhu 12. století. Víme-li, že věž svojšínského kostela byla dokončována přesně v době korunovace Vladislava II. (1158), této klíčové politické události českého státu 12. století, a že stavebníkem kostela pravděpodobně byl čelní představitel královského dvora,²³⁾ můžeme pokládat reliéf za formu aktuálního oslavení a současně i *memorable* korunovačního aktu.

Vztahem komorníka Ctibora ke Svojsínu se tedy do značné míry objasňují jak okolnosti vzniku kostela sv. Petra a Pavla, tak i jeho ambiciózní architektonická úroveň s jasnou filiací k benediktinské architektuře horního Porýní.²⁴⁾ Zprostředkovatelem tohoto vlivu mohl být jedině kladrubský klášter, s nímž byl svojšínský rod spojen předivem

20) Merhautová-Třeštíková 1985, 86, pozn. 27.

21) Např. Merhautová 1988, 30, pozn. 100.

22) Radoměřský 1958; Benda 1984, 135–136.

23) Pro úplnost je nutno uvést, že roku 1160 je jmenován jako královský komorník Nemoj (CDB I, č. 208, s. 196). Nelze rozhodnout, zda předcházela ve funkci Ctiborovi, či zda působili oba současně, což s ohledem na mladší praxi nelze vyloučit (srov. Palacký 1907, 224).

24) Podrobně Nováček a kol. 2010, 173–174, 190.

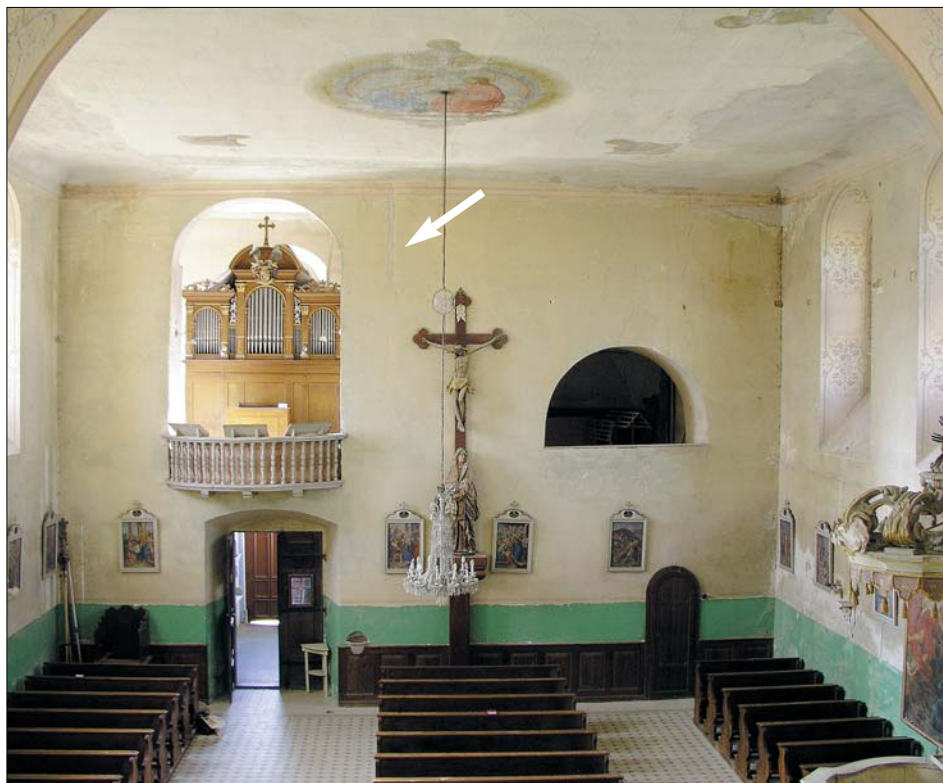
19) Martínek 1974; Dittrich 1980, 130.

rozmanitých vztahů a intenzivních styků a který představoval po celé 12. století expozituru švábského kláštera Zwiefalten na českém území. Vztahy mezi tímto hornorýnským reformním střediskem a Kladruby byly vskutku velmi těsné a projevovaly se v rozmanitých oblastech včetně architektury, jak o tom svědčí tvaroslovná souvislost kladrubské baziliky Nanebevzetí Panny Marie, budované v průběhu druhé třetiny 12. století, s první fází Wormské biskupské katedrály.²⁵⁾

Pro dokreslení kontextu stavby a osoby stavebníka je nutné ještě upozornit na výskyt kubické hlavice s nosy a dalších „svojsínských“ detailů v interiéru kostela sv. Martina ve 24 km vzdálených Všerubech. Tyto podobnosti nelze pokládat za náhodné. Všeruby byly sídlem rodu, jehož stopu v pramenech můžeme opět podle charakteristických křestních jmen (Hrdibor, Vícemil) odvíjet nazpět do poloviny 12. století, s velkou pravděpodobností dokonce do let 1127–1131.²⁶⁾ O příbuzenském vztahu pánů ze Všerub ke Svojsínským bylo již několikrát v literatuře uvažováno, velmi pravděpodobné jsou dále příbuzenské vazby k rodu Hroznaty Těpelského,²⁷⁾ a také úzké kontakty s kladrubským klášterem jsou rovněž mimo pochybnost – páni ze Všerub se po celé 12. a v 1. polovině 13. století pravidelně objevují ve svědeckých řadách kladrubských listin.²⁸⁾ Abychom mohli uzavřít hypotetický trojúhelník konexí mezi Hroznatovci, pány ze Svojsína a pány ze Všerub musíme dodat, že ve stejné době, kdy svojsínský Ctibor vykonával funkci komorníka na dvoře Vladislava II., byl komorníkem královny Judity pozdější plzeňský kastelán a otec blahoslaveného Hroznaty Sezema.²⁹⁾ Mezi svědky aktového záznamu Benedovy dcery, zapsaného do kladrubské knihy, je ostatně uveden jak zmíněný kastelán Sezema, tak i blíže nespecifikovaný „Roznota“.³⁰⁾

PROSTOROVÝ A STRATIGRAFICKÝ VZTAH MEZI ROMÁNSKOU LODÍ A VĚŽÍ

Obraz svojsínského kostela v naší literatuře provází již po celé století nepřesné zaměření (obr. 2), které zkresluje

Obr. 8: Svojsín, kostel sv. Petra a Pavla, průhled kostelem k západní stěně lodí. Vpravo dole vstup do podvěží. Půlkruhový otvor nad ním propojuje loď s 1. patrem věže. Trhlina ve zdi označená šipkou prokresluje jižní nároží románské věže (foto M. Hauserová).

skutečný vztah románské věže k severní zdi románské lodi zachované v nynější severní zdi kostela.³¹⁾ Úvahy obklopující bezpochyby mimořádný útvar věže a hledání jeho výtvarných souvislostí tak zcela zakryly skutečnost, že stavební organismus, jehož byla věž součástí, zůstal nesprávně pochopen. Přestože V. Mencl ve svém drobném axonometrickém nákresu kostela z roku 1965 opravu chyby naznačil (obr. 3),³²⁾ nebyla tato okolnost obecněji zaregistrována a přesné zaměření styku severní stěny lodi s věží (obr. 4), které přinesla M. Radová,³³⁾ akceptovala jen část mladších prací.³⁴⁾ V řadě dalších zůstalo bez ohlasu.³⁵⁾ Starší náhled na stavbu a vedle něj již řadu let dostupné korekce žijí v paralelních liniích vlastním životem a k domyšlení jejich dopadu na interpretaci celku zatím nedošlo.

Severní stěna chrámové lodi, jak bylo uvedeno, nenavazuje v jedné linii na stěnu věže, ale je oproti ní vysunuta o necelý 1 m severním směrem. Předpokládáme-li osově řešení chrámového půdorysu, pak výsledná vnější šířka lodi dosahovala cca 8,9 m, vnitřní šířku předpokládáme 6,5–7,0 m v závislosti na tom, zdali je v interiéru při severní

25) Nováček a kol. 2010, 42–43.

26) CDB I, č. 158, str. 165, listina z let 1146–1148; CDB I, č. 390, str. 401, verze B, a č. 405, s. 434, verze D. K dataci pamětního zápisu včleněného do kladrubských falz Novotný 1932, 50; Nováček a kol. 2010, 135, 174.

27) Jireček 1864, 71; Žemlička 1998, 32.

28) Kromě výše uvedených listin také např. CDB II, č. 366; CDB III, č. 46, č. 115 a č. 209.

29) Žemlička 1998, 14, 26.

30) Pražák 1958, 151.

31) Kamper-Wirth 1908, 226. Zdrojem chyby byl nesprávný zákres severozápadního nároží lodi kostela tak, že severní strana lodi splyvala se severní stranou věže v jedné přímce. Ve skutečnosti je loď odsazena od věže o šířku zdi (tj. cca o 90 cm).

32) Mencl 1965, obr. na str. 36.

33) Radová 1972, 36.

34) Radová-Štiková – Škabrada 1976, 274–278; Dittrich 1980; Nováček a kol. 2010, 173–174.

35) Mencl – Benešová – Soukupová 1978, 46 (K. Benešová zde na základě nerevidovaného půdorysu z r. 1908 uvažuje o westwerku); Benešová et al. 2001, 123. Chyba v půdorysu ovlivňuje text A. Merhautové (Merhautová-Třeštlík 1983, 216), v němž autorka pokládá svojsínské řešení za koutovou věž a v rozporu se svými dřívějšími pozorováními srovnává Svojsín s Horšovem.

Obr. 9: Svojšín, kostel sv. Petra a Pavla, klenutý prostor se středním sloupem v přízemí věže: a – pohled k severozápadnímu koutu místnosti, b – pohled k průchodu do lodi v severovýchodním koutu téže místnosti (foto M. Falta).

stěně pozdější, zatím sondáží podrobněji neověřená, cihlová přízdívka (obr. 7). Románská loď tedy byla o třetinu širší, než uvádí většina autorů. Severní stěna lodi je ve své spodní, lépe dochované partii pečlivě vyzděná z velkých arkózových kvádrů, obdobně jako průčelí věže.³⁶⁾ Před jejím nejnovějším omítnutím bylo možné v malých úsecích pozorovat původní podřezávané spáry. Severovýchodní románské nároží lodi je zvýrazněno plochou leženou. Na druhém konci severní stěny lodi identický prvek chybí, horní polovina severozápadního nároží, viditelná nad přístavbou novodobé hrobky, je hladká a bez lizény (obr. 5). Nároží není kvádrové, je vyzděno hrubým lomovým zdívem a kvádrování je naznačeno pouze rytím v novodobé omítce (zřejmě výsledek opravy na sklonku 19. či v 1. polovině 20. století). Celá viditelná část tohoto nároží zjevně není románská a v této souvislosti je na místě uvažovat o stavebním zásahu, který si likvidaci původního nároží vynutil. Ze zaměření přitom vyplývá, že věž a obvodová zeď lodi se vzájemně dotýkají pou-

ze svými nárožními hranami.³⁷⁾ Není divu, že tento nedostatečný, neprovázaný spoj je zřejmě již dlouhou dobu zdrojem stavebních závad. Toto neobvyklé řešení je bezpochyby druhotné a musíme ho považovat za výsledek přestavby, při níž byla zbořena západní zeď románské lodi a na ní nasazený románský štít.

O otisku zaniklého štítu na průčelí věže literatura referuje již delší dobu.³⁸⁾ Podrobná prohlídka otisku na kvádrovém líci zdí věže ukázala, že celá situace poskytuje podrobnou výpověď o složitém postupu výstavby kostela a o jeho mladších úpravách. Bělavé maltové náličky vytvářejí na průčelí věže při pohledu z podstřeší nápadný otisk ve tvaru ramen rovnoramenného trojúhelníka o základně 5,4 m a výšce 3,0 m, s vrcholem v ose věže (obr. 12 a 13). Zbytky malty – nepochybně otisk sedlové střechy lodi, nikoli štítu – se však připojují na kvádrový líc věže, který byl v důsled-

36) Arkóza pochází nejspíše z lochtínských či chotkovských lomů – musela být dovážena ze vzdálenosti 30 km vzdušnou čarou (Nováček a kol. 2010, 182).

37) V půdorysném průmětu jde skutečně o dotyk téměř bodový. Částečné, několikacentimetrové krytí linie styku obou konstrukcí zajišťuje pravděpodobně pouze omítková vrstva skrývající snad i tenkou přízdívku. Přesné zjištění tloušťky tohoto spoje přesahuje možnosti námi použité oměrné metody a vyžadovalo by geodetické zaměření.

38) Merhautová 1971, 332.

ku požáru dočervena vypálený a místy miskovitě odpukaný. Výstavbě této střechy tedy předcházela rozsáhlý požár staršího krovu lodi, který poničil zdivo věže. Je zřejmé, že v době tohoto požáru žádný štít na kontaktu s věží existovat nemohl, neboť v opačném případě by byl jeho zdivem líc věže před požárem chráněn. Otisky střechy musely vzniknout až po požáru a nemohou tak patřit k první etapě výstavby kostela.

Zeď věže byla s velkou pečlivostí vyzděna z přesně kamenicky připravených arkózových kvádrů. Původní úprava spár v exteriéru již zanikla, na východním lici přístupném z podstřeší lodi však rozlišujeme dvě radikálně odlišné výškové úrovně úprav. Malta spár ve spodní partii zdiva věže (obr. 13, bod 1), ve výši do cca 2,0 m nad úroveň barokního stropu lodi, nebyla upravena spárováním, ale zatuhla ve vyhrzlých výronech, které natekly až k jakési dnes již neexistující konstrukci. Zdivo věže je v těchto místech zděno s nápadně menší pečlivostí. Bylo v tomto místě evidentně pojímáno jako nepohledové a bylo přizdíváno k již stojící konstrukci, která později zanikla. Na základě všech již uvedených souvislostí lze důvodně soudit, že onou zaniklou konstrukcí byl právě románský, západní štít lodi. Lichoběžníkový tvar části zdiva s vyhrzlou maltou navozuje domněnku, že štít neměl charakteristické trojuhelníkové ukončení.

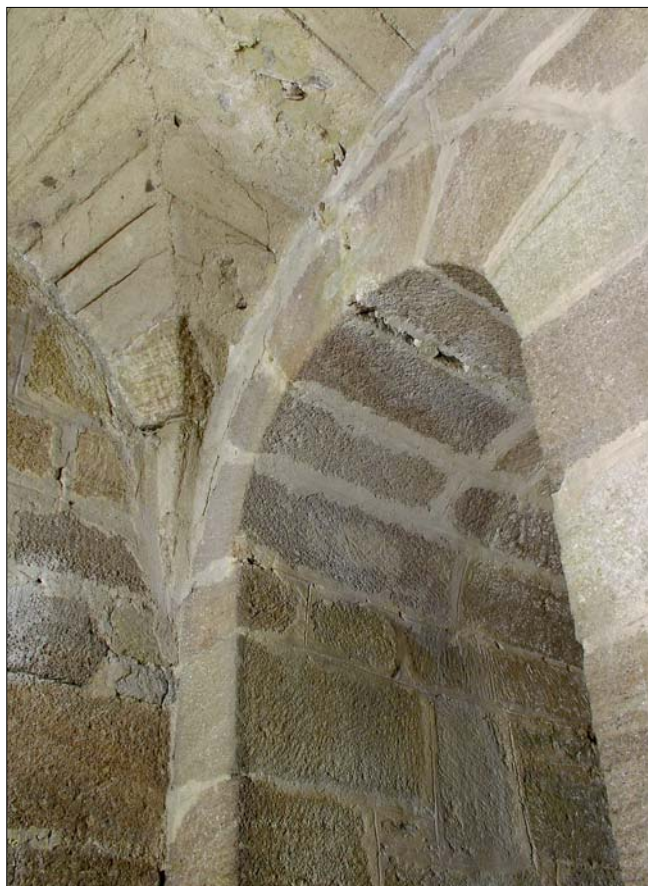
Západní štít tohoto tvaru byl nedávno zjištěn v kostele ve Vysokém Újezdě nad Dědinou. Rozbor dochovaných stop etapizace výstavby tohoto kostela a prostorových vztahů v nedostavěné stavbě vedl k domněnce, že vrchní část románské věže nebyla zděná.³⁹⁾ Zahraniční příklady ukazují, že toto řešení nebylo vůbec nezvyklé. Kostely s lichoběžníkovými západními zděnými štíty, kde tupě ukončená štítová stěna sloužila jako substrukce jedné strany lehké věže, lze od počátku 13. století ve velkých souborech sledovat zejména na kolonizačním území německé Staré marky. Představují verzi stavebního provedení kostela se západní věží, kdy se zřejmě z úspornosti úplně rezignovalo na celozděné provedení, nebo se počítalo s dokončením až po několika dílčích stavebních etapách oddělených delšími prodlevami. Lehká věžová nástavba bývá v těchto případech usazena na nižším zděném tělese předsunuté západní věže, nebo naopak vytažena z krovu nad západní částí lodi.⁴⁰⁾ Na rozdíl od Újezdu, kde dřevěné zakončení věže bylo řešením finálním, lze ve Svojšíni o podobné variantě, která ani nemusela mít podobu dřevěného věžovitěho nástavce, ale snad jen pouhého přetažení střechy lodi přes nedokončenou zděnou věž, uvažovat jen jako o krátkodobém provizoriu, které bylo po nedlouhé prodlevě nahrazeno stále ještě románským, pečlivě licovaným a spárovaným kvádrovým zdivem, které shledáváme nad popisovanou partií lichoběžného štítu (obr. 13, bod 2).

POSTUP VÝSTAVBY VĚŽE A JEJÍ STAVEBNÍ CHARAKTER

Režné zdivo svojšínské věže a dokumentace severní stěny lodi před jejím omítnutím dává možnost poměrně detailně nahlédnout do postupu výstavby. Poloha otvorů po zabudovaném tzv. vyloženém lešení je dodnes jasně zřetelná

39) Falta 2011.

40) Schweiger 2008. Některé mladší příklady přináší i Kuča-Langer 2009.

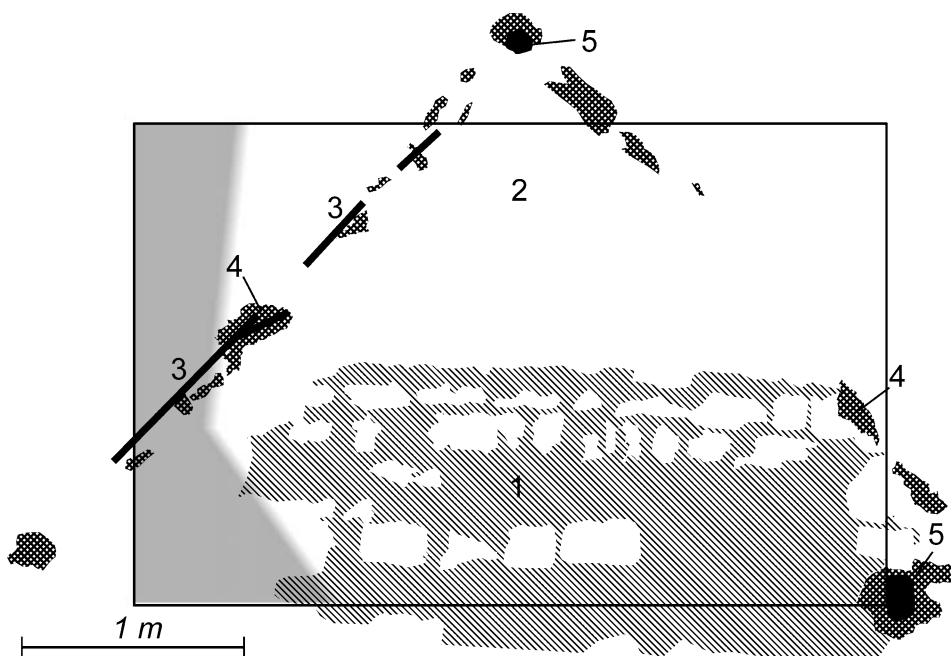
Obr. 10: Svojšíň, kostel sv. Petra a Pavla, průchod z podvěží do lodi kostela (foto M. Falta).

Obr. 11: Svojšíň, kostel sv. Petra a Pavla, otvor propojující prostor prvního patra věže s lodí. Při jeho patě kamenný tesaný trnož, překrytý zčásti mladším parapetem (foto M. Falta).

Obr. 12: Svojsín, kostel sv. Petra a Pavla, východní strana věže v podstřeší lodi (foto M. Falta).

Obr. 13: Svojsín, kostel sv. Petra a Pavla. Analýza stavebních pozůstatků na východním lici románské věže: 1 – výhřezy malty z líce věže s plochými otisky nedochovaného západního štítu lodi, 2 – druhá etapa kvádrové výstavby věže, 3 – zlomek otisku horní části krovové vazby s křížem vyztuženými krokvemi, 4 – maltové otisky střechy, 5 – dodatečně vyhloubené kapsy pro kulatiny. Rámečkem vyznačen výřez odpovídající obr. 12 (zářez K. Nováček).

a dovoluje identifikovat vrstvy zdiva, které byly zděny z jedné úrovně lešení (obr. 14). Odstup podlážek lešení byl ergonomicky určen tělesnou výškou zedníků, kteří na lešení pracovali: nová podlážka se zakládala, když zděný úsek dosahoval zedníkům zhruba do výše ramen.⁴¹⁾ Rozvrh těchto pracovních záběrů ukazuje, že v prvních třech nadzemních vrstvách věže bylo dosaženo úrovně přibližně metr nad podlahou tribuny. V této výšce se rovněž setkaly do té doby ne zcela identické výškové úrovně věže a lodi. Nabízí se úva-

ha, že zde byla ukončena první stavební sezóna a stavba byla provizorně zazimována. Na tomto rozhraní začíná spodní okraj 4,8 m vysokého pásu červenohnědých kvádrů z arkózy s železitým tmelem, který tvoří nápadný barevný akcent na tělese románské věže. V dalších třech červenohnědých vrstvách věže bylo vyzděno a zaklenuto schodiště stoupající tloušťkou severní a západní zdi nad klenbu tribuny. Na úrovni překladu jeho výstupního portálu tmavší pruh zdiva končí. Pro posouzení časového vztahu výstavby věže a lodi v rozsahu těchto etap nejsou žádné přímé indicie,⁴²⁾ přímou stratigrafickou stopou je až zmíněný otisk zaniklého lichoběžného štítu lodi na kvádrových řádcích věže ve vyšší partii, který dokládá dodatečnost věže vůči tomuto útvaru. Je možné, že v této výšce byla stavba opět zazimována nebo – pro případ delší prodlevy před zahájením další zděné výstavby – opatřena krovem nebo dokonce dřevěným nástavcem. V této souvislosti je jistě pozoruhodný výskyt kamenicky opracovaného výtokového prvku umístěného na severní straně věže nad úrovní klenby tribuny (obr. 5), na jehož existenci upozornil již J. Škabrada.⁴³⁾ Výskyt těchto výtokových otvorů se ve většině známých případů váže k podlahové úrovni rubu nejvyšší klenby v prostoru věže. Dosud byly spojovány s odvodem srážkové vody z jejího interiéru. Bude však třeba prověřit ve více případech, zda toto technické opatření nemohlo souviset s odvodněním provizorního zastřešení nedokončené věže. Horní část věže kostela se sdruženými okny v každém případě vznikla s ur-

čitým časovým odstupem od dokončení lodi: k začátku této stavební etapy se vztahuje známé dendrodatum. Zda exi-

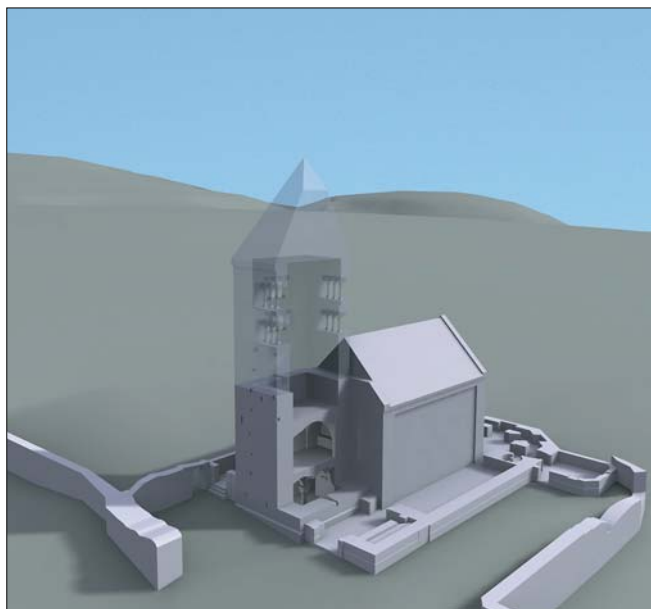
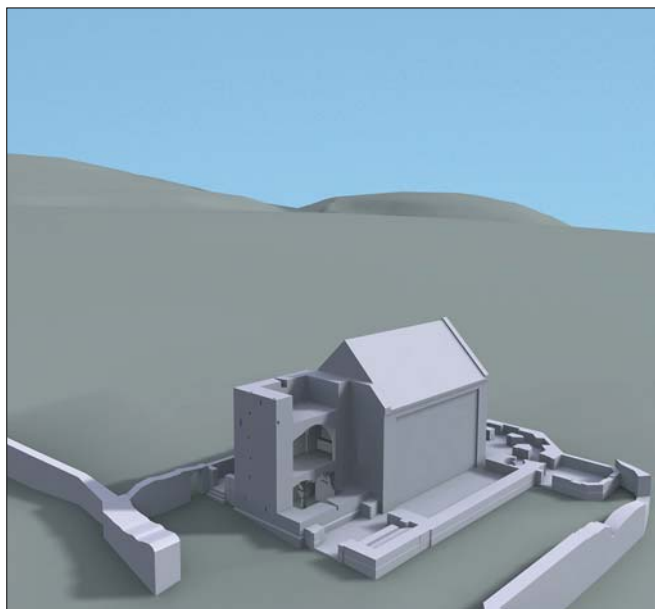
42) Je však třeba uvážit souvislosti, které jsou diskutovány níže. Vedle stratigrafických pozorování přímo svědčících o chronologii výstavby lodi a věže je třeba vzít v úvahu i charakter propojovacích otvorů mezi lodí a věží. Tam, kde byl vstup na tribunu uzavřen portálem a zeď mezi lodí a budoucí věží byla plná, nepůsobil odklad výstavby věže žádné komplikace. Kombinované tribuny otevírající prostor věže do její lodi rozměrnými oblouky vytvářely situaci velmi zranitelnou a pro interiéru lodi nebezpečnou. Přílehlající partie věží proto zřejmě musely být zděny současně. Na tuto okolnost upozornili již M. Radová a J. Škabrada (1976, s. 278, pozn. 9)

43) Škabrada 2003, 293.

41) Škabrada 2003, 37

Obr. 14: Svojšín, kostel sv. Petra a Pavla. Pohled na věž s vyznačenými otvory pro lešení. Z nich jsou odvozeny vrstvy zachycující průběh prvních dvou etap výstavby věže: vrstvy 1–3 (ve světlém pískovci), dokončeno podvěží a stavba dovedena nad podlahu tribuny; vrstvy 4–6 (v červenohnědé arkóze), dokončena věžní část tribuny a schodiště v tloušťce zdi vyvedeno nad rub její klenby. Poté byla stavba přerušena. V následujících dvou vrstvách světlého pískovce bylo dosaženo úrovně pod parapetem spodních sdružených oken. Okenní zóna byla vyzděna pomocí vykonzolovaného lešení. Řez umožňuje sledovat postup stavby ve vztahu k interiéru věže (zaměření a kresba M. Falta).

Obr. 15: Svojšín, kostel sv. Petra a Pavla. První etapa výstavby věže s podvězní kobkou, tribunou a vyústěním schodiště do prostoru nad tribunou a její vztah k románské lodi kostela. V modelu naznačen půdorys nynější stavby; a – pouze spodní část věže; b – s průsvitnou druhou etapou (model M. Fanta).

Obr. 16: Svojšín, kostel sv. Petra a Pavla. Detail vyrovnávání nestejně vysokých vrstev kvádrů pomocí pravoúhlého zazubení. Cihlou vyplněný otvor po lešení. Původní spárování zaniklo při novodobých úpravách líce věže (foto M. Falta).

stoval odstup mezi dokončením lodi a zahájením prací na spodní partii věže nelze bez archeologického výzkumu posoudit.

Na všech dochovaných částech románské stavby, a na věži zejména, je patrná vysoká úroveň kamenické práce. Snaha o důsledné rádkování arkózového kvádrového zdiva si při kolísající výšce kvádrů místy vynutila pravoúhlé zazubování lícních ploch. Líce kvádrů byly do hladka, křížově zpracovány plochým dlátem, jejich čelní plochy v horní úrovni věže (tj. nad úrovní první technologické přestávky) místy zdobí mělký reliéf ornamentu „rybí kost“ vzdáleně snad imitující opus spicatum. Smysl rozmístění takto zdobených kvádrů mezi hladkými však zatím zůstává skrytý. Lícové zdivo je pečlivě spárováno podřezávanými spárami. Neuchopitelné zůstává barevné odlišení středního pásu věže, které – jak jsme dovodili – je primárně projevem postupu stavby, popřípadě rozdílu v momentální dostupnosti suroviny.

Soudržnost stavby zřejmě posilují vodorovné ztužující vence z hraněných trámů zabudované v litém jádru zdiva (obr. 22). Průhledy do nitra zdiva věže, které se naskýtají nezazděnými otvory po lešení v interiéru přízemí věže, ukazují jádro překvapivě nekonzistentní.⁴⁴⁾ Klenba podvěžní kobky, jejíž výpravě kamenickým detailem byla věnována velká péče, byla odbedněna ledabyle. Kusy bednicích prken či jejich třísky ani nebyly z konstrukce vytrhány (obr. 18). Stěny i klenba přízemí a prvního patra věže vykazují nepřehlédnutelné statické poruchy.⁴⁵⁾ Nápadným rysem sta-

44) Může se pochopitelně jednat o situaci pouze lokální.

Obr. 17: Svojšín, kostel sv. Petra a Pavla. Dosednutí klenebního pasu v podvěží na nadokenní překlad, které logicky vedlo k jeho prolomení (foto M. Falta).

Obr. 18: Svojšín, kostel sv. Petra a Pavla. Otisky bednění klenby podvěží se zbytky prken (foto M. Hauserová).

Obr. 19: Svojšíň, kostel sv. Petra a Pavla. Vyústění schodiště do prostoru věže nad klenbou tribuny. Na úrovni stropu podesty dřevěného schodiště, kde končí tmavý arkózový pás, byla stavba přerušena. Obvodové zdivo následné stavební etapy je užší (foto M. Falta).

vitelského rukopisu mistra svojšínského kostela je nekritická důvěra v únosnost kamene zejména při jeho namáhání v ohybu a smyku. V podvěží na první pohled zaujme výtvárně působivý detail dosednutí klenebního pasu na kamennou konzolu (obr. 17 a 9), která zároveň tvoří překlad okenního otvoru. Efekt těžkého břemene vynášeného nehmotnou plochou šterbinového okna je vpravdě barokní. Není však zároveň divu, že nevhodně namáhaná konzola praskla a postupně se drtí.

Se stejnou lehkovážností byla usazena pata stoupající valené klenby nad schodištěm v tloušťce zdi na okraj překladu portálu na schodiště (obr. 21a), přičemž obdobný prohřešek se projevuje i na střední podestě schodiště (obr. 21b). Kamenný prvek je zbytečně namáhán smykem. Přitom stačilo nasazení klenby posunout mimo překlad a problém by nenastal. Kamenné desky, které tvoří strop horní podesty při vyústění schodiště do druhého patra věže, nejsou oboustranně uloženy na jeho obvodových zdech, ale také pouze jednostranně vetknuty do vnější zdi. Fungují jako konzoly (opět namáhané ohybem), které vynášejí mohutnou hmotu litého jádra zdiva v nadloží.⁴⁵ Tyto detaily do-

45) Jsou patrně staršího původu. Není zřejmé, do jaké míry jsou tyto poruchy ještě živé. Oslabení obvodové stěny věže otvory a prostupem schodiště je však značné a může vést k nadměrnému lokálnímu namáhání.

46) Může se jednat o následek stavebního postupu, kdy byla vnější stěna schodiště představující zároveň vnější obvodový líc věže zděna dříve než zdivo vnitřní. Do něho byly s předstihem zazděny stropní desky podesty schodiště. Při promyšleném konceptu jistě mohlo být voleno do-

Obr. 20: Svojšíň, kostel sv. Petra a Pavla, zastropení prostoru horní podesty schodiště kamennými deskami jednostranně vetknutými do její boční stěny (foto M. Falta).

kládají jakýsi nedostatek vcítění se do vlastností kamene jako konstrukčního materiálu.

U nás v prostředí tribunových kostelů ojedinělý a pozoruhodně výpravný způsob podklenutí spodního patra svojšínské věže má paralely v benediktýnském prostředí, i když výskyt tohoto řešení je obecnější. Bývalo zvykem po něm sáhnout zejména tehdy, když bylo zapotřebí snížit užitečnou výšku podlaží pod úroveň, kterou nabízelo vzepětí jediného pole klenby vyklenutého nad celým půdorysem. Sestava čtveřice kleneb využívajících střední podporu zmenšila rozpětí kleneb a v závislosti na něm i jejich výšku. Ze zaměření svojšínského kostela je patrné (obr. 14), že volba dispozice podvěží se středním sloupem nebyla vynucena těmito obvyklými technickými důvody.⁴⁷ Prostor zdejší tribuny zaklenutý jedním polem klenby je skutečně o cca 0,5 m vyšší, než je maximální světlá výška podvěžní místnosti se středním sloupem v přízemí. Problém ale nastává, když si uvědomíme, jak stavitel s touto úsporou výšky v přízemí naložil: celý výškový zisk byl totiž promrhán tloušťkou násypu klenby, výšky obou nad sebou stojících podlaží se tak

statečně vyložení konzoly stropní desky tak, aby její volný konec mohl být dodatečně podezděn. Vnitřní stěna schodiště však byla k čelu konzoly pouze přisazena, aniž by konzolu podepřela.

47) Původní Menclovo vysvětlení, že řešení svojšínského podvěží vychází z nutnosti překlenout prostor příliš rozlehlý, jehož rozměry určily dimenze o patro výše situované věžní tribuny, zjevně neobstojí. Prostor téže rozlohy v patře tribuny je totiž zaklenut jediným polem původní křížové klenby, což Mencl věděl a ve svém prostorovém schématu také zobrazil.

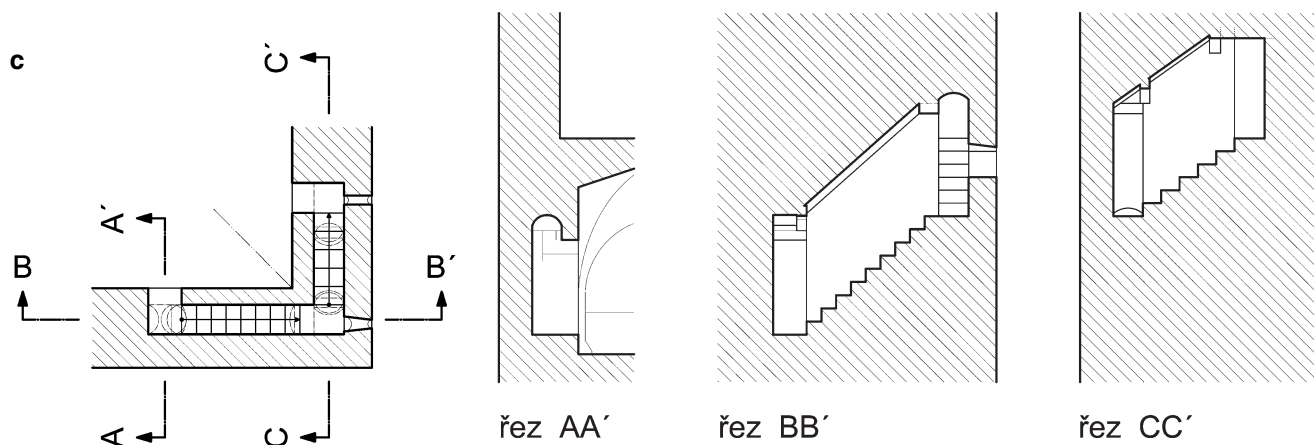

vyrovnaly. V tomto kontextu se tak nabízí úvaha, že užití řešení – jakkoli vyhlíží technicky důmyslně – bylo uplatněno schematicky a bez bližšího porozumění jeho smyslu.

Tento pozoruhodný protimluv dobrého řemeslného provedení a nepochopení/improvizace na úrovni konceptu zajímavě doplňuje řadu výše uvedených charakteristik svojšinské stavby. Vyvozovat závěry z těchto zatím ojedinělých pozorování by bylo jistě předčasné, i když se lze domnívat, že při větším počtu zjištění postihujících stavební stránky díla, jeho zvláštnosti a vedle toho i stopy samotného procesu stavění by bylo možno právě tímto způsobem rozvíjet jeden z málo frekventovaných přístupů k porozumění románské stavební kultuře a jejímu šíření. Bude však třeba soustavněji věnovat pozornost stopám stavebních činností a postupů, jejich dokumentaci a syntetickému zpracování.

ZÁPADNÍ ZEĎ LODI A PODOBA TRIBUNY

Kdy a v jaké souvislosti došlo k likvidaci románské, západní zdi kostelní lodi a na ní stojícího štítu lze pouze nepřímo dovodit ze stavebních souvislostí navazující přestavby kostela, které se dotkneme později. Předtím je třeba věnovat pozornost podobě zá-

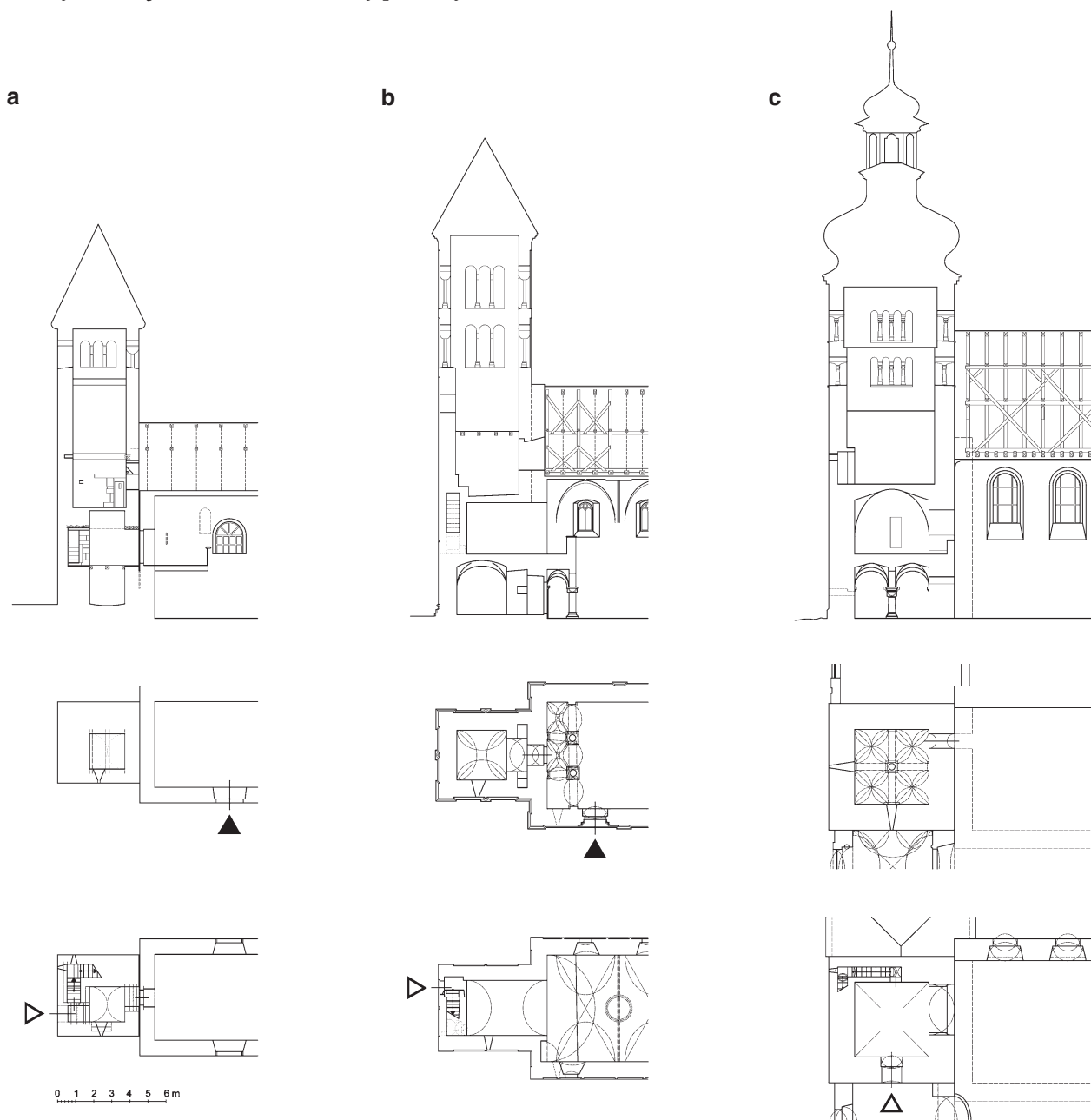
Obr. 21: Svojšín, kostel sv. Petra a Pavla. Nedostatečné uložení překladů na schodišti v tloušťce zdi z tribuny do horní části věže a jeho důsledky: a – pohled z prostoru tribuny na prasklý překlad portálu nevhodně zatíženého dosednutím pasu, který vynáší klenbu podesty (vpravo) a stoupavou klenbu nástupního ramene schodiště (vlevo); b – detail osazení paty pasu mezi klenbou nad mezipodestou (klenba vlevo) a stoupavou klenbou horního ramene schodiště v tloušťce zdi (klenba vpravo) na pravý okraj překladu nad vyústěním spodního ramene schodiště na mezipodestu. Překlad je osazen na ústupek sotva centimetrové šířky. Funguje téměř jako jednostranně vetknutá konzola. Pas zatěžuje právě toto technicky nepřesvědčivé řešené místo; c – půdorys schodiště v tloušťce zdi s příslušnými řezy (foto M. Faltaj).

padní zdi. Zopakujme, že představovala další dnes již neexistující dělicí prvek mezi prostorem věže a lodi. Můžeme rekonstruovat její polohu a odvodit její tloušťku. Nevíme však téměř nic o podobě v ní umístěných otvorů, jimiž prostor lodi navazoval na dodnes dochované otvory věže jak v jejím přízemí, tak i v patře (obr. 10 a 11).

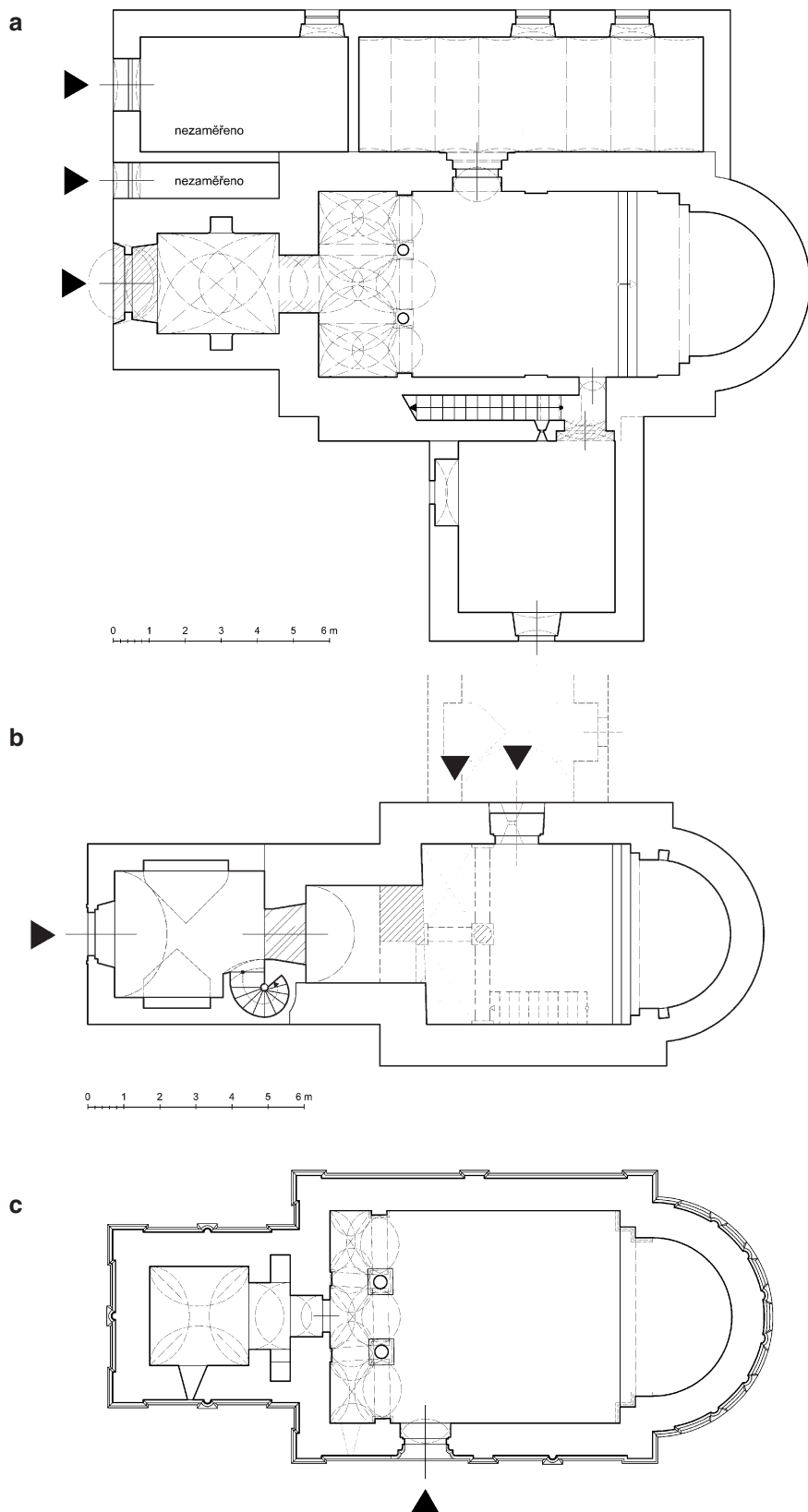
Varianty, v nichž se uplatňovalo vynesení jedné z dvojice sousedících zdí chrámové lodi a věže pomocí pasů, byly jistě materiálově úspornější, ale na provádění nesrovnatelně složitější. Zdvojení zdi (obr. 23) jako řešení evidentně neobratně přitom kontrastuje s náročností staveb tak po výtvarné stránce výjimečných, jaké představují současně vznikající kostely ve Sv. Jakubu a ve Svojšíni. Do jaké míry bylo důsledné oddělení věže a lodi průběžnou spárou výrazem vědomé snahy vyrovnat se s důsledky různého namáhání, kterým nestejně hmotné části stavby působily na své

Obr. 22: Svojšíň, kostel sv. Petra a Pavla. Dubová kleština v románském zdivu jižní strany věže (foto M. Hauserová).

Obr. 23: Vztah lodi a věže při zdvojení sousedících zdí: a – důsledné oddělení – loď je provozuschopná i před dokončením věže: Pařížov (půdorys, řez; zaměření a kresba M. Falta); b – vzájemné otevření – loď nemůže fungovat samostatně: sv. Jakub u Kutné Hory (půdorys, řez; na základě zaměření Ústavu geodézie a kartografie Praha z roku 1965 zpracoval M. Falta); c – Svojšíň – rozhodující západní zeď lodi nedochována. (půdorys, řez; zaměření a kresba M. Falta).

Obr. 24: Komunikační spojení tribuny s lodí kostela – základní varianty:

a – schodiště v tloušce zdi – Vysoký Újezd nad Dědinou (zaměření a kresba M. Falta);

b – lehké schodiště u podélné zdi lodi – Rovné u Stříbrné Skalice (na základě zaměření Státního památkového úřadu z roku 1947 zpracoval M. Falta; zaniklé konstrukce čárkovaně: románské v interiéru a sakristii na severu);

c – indicie původního sestupu jižním polem tribuny (mladší klenba, kolize s oknem odlišného tvaru) – Jakub u Kutné Hory (na základě zaměření Ústavu geodézie a kartografie Praha z roku 1965 zpracoval M. Falta).

podloží, přesto nelze jednoznačně rozhodnout. Proti představě vyspělého způsobu řešení rozdílného sesedání dilatační spárou⁴⁸⁾ totiž stojí zmíněné hazardérství, které v řadě detailů provází svojšínskou stavbu a je nenápadně skryté za kamenickou bravurou. Zdá se, že pohnutky k volbě řešení se zdvojenou nosnou zdí bude třeba hledat i mimo tyto technické důvody.

V přízemí se z proslulého klenutého podvěží, které nese znaky bezpečného nespalného úkrytu, otevírá pouze prostý neuzavíratelný průchod do lodi kostela. Má pečlivě vyzděná ostění a polokruhový záklenek zděný z tesaných klenáků (obr. 8 a 10). Z interiéru kostela mu však chybí uvozující portál. Přitom četné analogie výmluvně dokládají, jaká péče bývála věnována uzavíratelnosti podvěžních kobek. Otevřená zůstávají pouze ta podvěží, jejichž propojení s lodí bylo součástí prostorového konceptu a bylo také uskutečněno co největšími možnými otvory (např. Vroutek, Vinec, Krašov aj.). Tyto okolnosti však nepřekvapí, uvažíme-li, že nynějšímu východnímu lici věže na spáru přiléhala zaniklá západní zeď lodi o tloušťce cca 1 m. Tím se otevírá prostor úvahám o možné podobě portálu osazeného v lici této zaniklé zdi, který uvozoval vstup do podvěží ze strany lodi. V zaniklé konstrukci byl dostatek místa i na postrádanou závoru a její zásuvné lůžko.

Klenutý prostor v patře věže je přístupný od jihu portálem z vnějšku kostela. Otevírá se do lodi půlkruhovým, vůči ose věže poněkud k severu posunutým otvorem. Boky otvoru vyrůstají z kamenného okoseného soklu (obr. 8 a 10). Jeho východní část je zanořena ve zděném parapetu nejistého stáří. Nelze tedy zatím doložit, jakým způsobem tento otvor navazoval na otvor v zaniklé stěně lodi.

⁴⁸⁾ Dilatační spáru jako řešení problému různého sesedání mezi rozdílně hmotnými tělesy románského paláce a obytné věže uvádí i M. Radová (1972, 135).

Dosud se přepokládalo, že svojšínská tribuna se omezovala pouze na prostor prvního věžního patra. Díky Menclovu hodnocení se stala typickým příkladem věžní tribuny. Značné rozměry půdorysu svojšínské věže byly dokonce považovány za důsledek rostoucího zájmu o prestižní přítomnost velmožových blízkých na privilegovaném místě. Fakt zdvojené zdi s sebou ovšem přináší i interpretační následky. Se zaniklou západní zdí lodi mohly rovněž zmizet stopy po části tribuny vysunuté do prostoru lodi.⁴⁹⁾ Eventualita kombinované tribuny je ve svojšínském případě dokonce pravděpodobnější díky pozoruhodně blízkým analogiím. Prostor v patře věže mohl být v takovém případě od tribuny oddělen buď uzavíratelným otvorem jako v Obděnicích nebo Pařížově (obr. 23a), nebo naopak do ní otevřen plným profilem oblouku ve stěně věže podobně jako např. ve sv. Jakubu (obr. 23b) či ve Vrutku. Nepřímým potvrzením našich úvah o existenci kombinované tribuny může být i nápadná asymetrie umístění oblouku tribuny vůči ose podvěží (obr. 7). Posunem otvoru vznikla na jižní straně patra věže a v jižní části případné tribuny prostorová rezerva, která se nabízela pro umístění vertikální komunikace do přízemí lodi. Zda tato rezerva vznikla právě z těchto důvodů, však může prokázat teprve další průzkum.

Širší srovnání nicméně upozorňuje, jak podceněným jevem ve funkční a prostorové struktuře tribunových kostelů je přímé komunikační spojení tribuny s prostorem lodi. Existence této vazby se registruje pouze okrajově díky nepočetné řadě náročnějších variant tohoto komunikačního propojení ve formě schodiště vloženého do tloušťky zdi lodi. Vzniká tak dojem, že se jednalo o záležitost výjimečnou, nepočetnou a pro smysl tribun nepodstatnou. Vzácně dochované stopy užití lehkých dřevěných schodišť (Rovná – Stříbrná Skalice (obr. 24b), Stará Boleslav, sv. Kliment)⁵⁰⁾ představují variantu, která mohla být pro svou jednoduchost značně rozšířena. Situace v kostele sv. Jakuba ve stejnojmenné obci u Kutné Hory naznačuje další možnou podobu této komunikace (obr. 24c). Jižní pole tamější známé tribuny vysunutá do prostoru lodi na arkádu vynášenou dvojicí sloupků totiž není zaklenuto středověkou klenbou jako pole střední a severní. V dosud odkryté sondě je naopak zřetelně vidět, že středověká omítka západní stěny lodi mizí pod druhotně vloženým polem klenby renesanční (obr. 27

Obr. 25: Všeruby (okres Plzeň-sever), kostel sv. Ducha, pohled na tribunu. Obvodové zdivo kostela, k němuž schodiště levou stranou svého pravoúhelního zalomeného ramene přiléhá, vykazuje známky neporušeného kvádrového líc s původním spárováním. Stopy po průrazu klenbou, která byla dosud předpokládána, nejsou patrné. Schodiště pravděpodobně využívá místo starší vertikální komunikace (foto M. Hauserová).

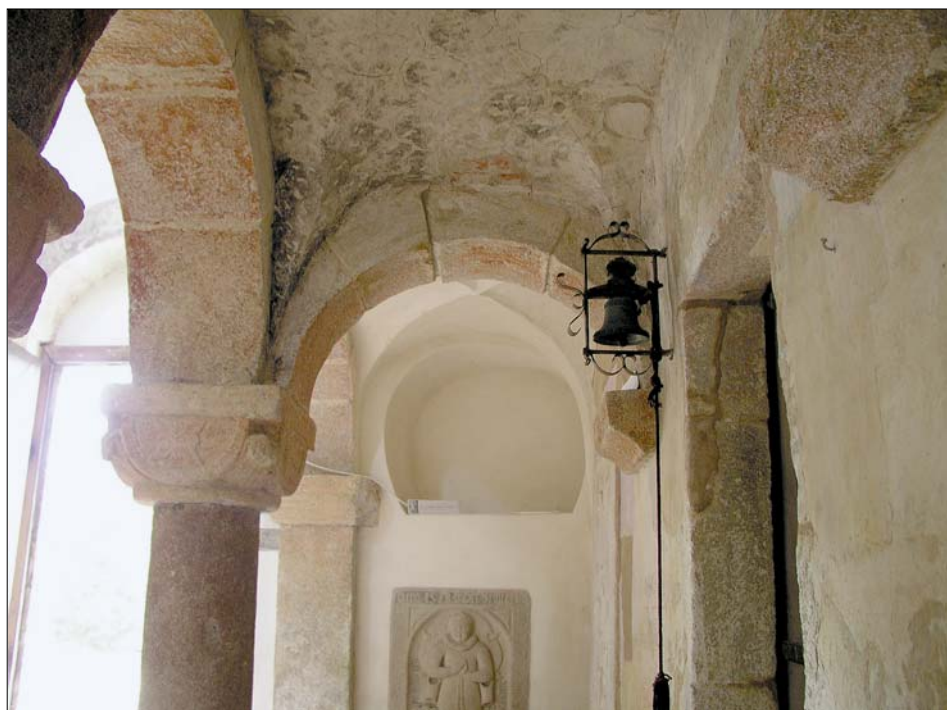
Obr. 26: Všeruby, kostel sv. Ducha. Detail schodiště na tribunu (foto M. Hauserová).

49) Otázku stop po případné tribuně by vedle archeologického výzkumu zaměřeného na zjištění základů jejich podpor mohl objasnit hloubkový průzkum v dochované severní zdi lodi, který by mohl prokázat, zda existují stopy po dosednutí arkády a výběhů klenb na vnitřní líc severní zdi kostela.

50) Hauserová-Radová 2010.

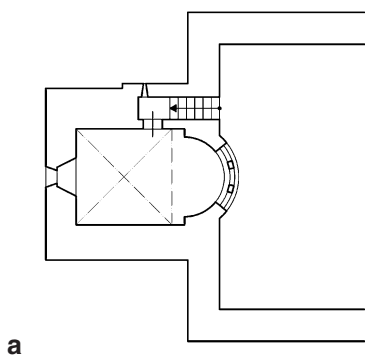
Obr. 27: Jakub (okres Kutná Hora), kostel sv. Jakuba, pohled na tribunu. Levé pole arkády na rozdíl od středního a pravého nebylo zaklenuto. Drobná dosud prezentovaná sonda na západní stěně nad náhrobkem (viz šipka) ukazuje středověkou interiérovou omítku s nátěry, k níž je renesanční cihlová klenba přizděna (foto M. Hauserová).

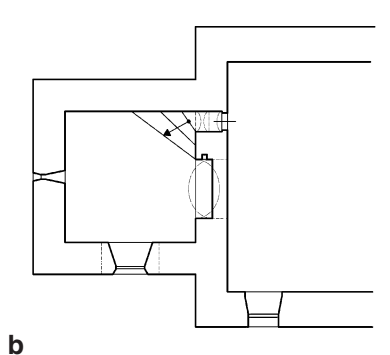
Obr. 28: Jakub (okres Kutná Hora), kostel sv. Jakuba. Průhled prostorem pod tribunou směrem k jihu. Ze severního a středního pole byla při obnově snížena renesanční omítková vrstva se štukovými hřebínky a byly obnaženy románské klenební kápě s původní omítkou. Jižní pole bylo ponecháno ve své renesanční podobě (foto M. Hauserová).

Obr. 29: Přímé komunikační spojení tribuny v 1. patře věže s lodí vede k asymetrickým řešením:

a – Wysocice (Polsko), chodbička se schodištěm klesajícím k portálu do stěny lodi vede k lokálnímu rozšíření zdi věže (podle A. Tomaszewského zpracoval M. Falta).
b – Dolní Jamné (okres Plzeň-sever), kostel sv. Petra a Pavla, sestup do lodi klesá po rubu výběhu křížové klenby podvěží. Oltářní nika (popř. průhled do lodi) je proto umístěna mírně excentricky (na základě zaměření M. Bulkové zpracoval M. Falta).
c – Svojsín, kostel sv. Petra a Pavla, excentrické umístění otvoru ve stěně obrácené k lodi; v čelní stěně tribuny je postačující prostor pro komunikační propojení s lodí (zaměření a kresba M. Falta).

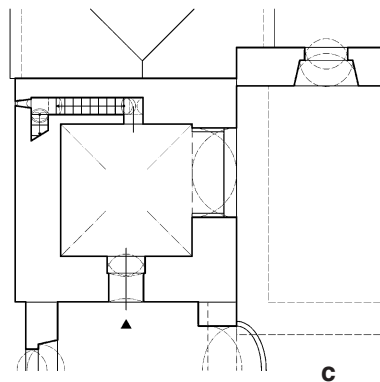

a

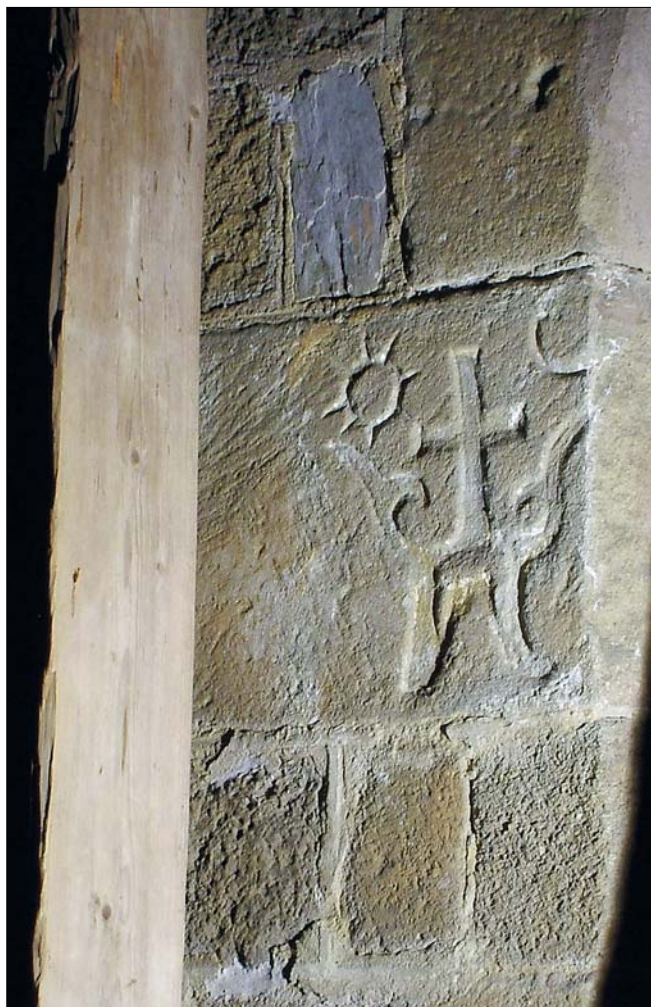
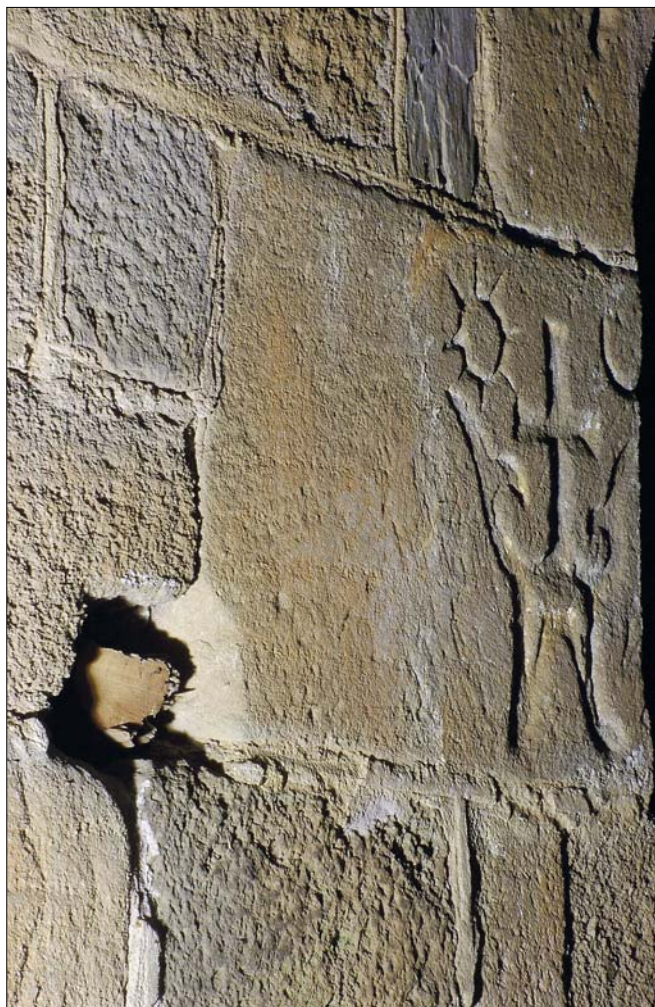

b

0 1 2 3 4 5 6 m

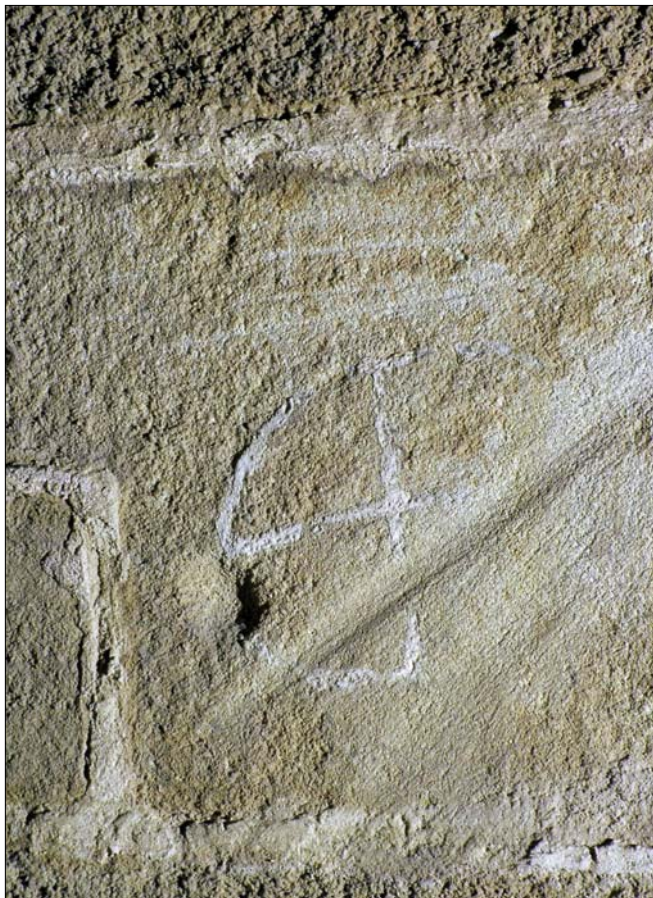
c

Obr. 30: Svojšín, kostel sv. Petra a Pavla. Reliéf s korunou na nárožním kvádru věže: v horní partii obou záběrů románské spárování kvádrového zdiva, pod reliéfem mladší úprava. Z původního otvoru ve zdivu vyčnívá pahýl kulatiny ze zabudovaného lešení, z níž byl odebrán datovaný vzorek (foto M. Falta).

31: Svojšín, kostel sv. Petra a Pavla. Vystouplé spárování překrývá původní románskou úpravu se spárami podřezávanými. Úprava líce kvádrů místy imituje opus spicatum (foto M. Falta).

Obr. 32: Svojšín, kostel sv. Petra a Pavla. Poslední zbytky omítkových terčů s kříži vymodelovaných na lícových plochách románských kvádrů na jižní straně věže v podstřeší (foto M. Falta).

Obr. 33: Svojšín, kostel sv. Petra a Pavla. Severní stěna kostela před omítnutím (foto M. Hauserová).

a 28). Jižní pole tribuny zřejmě nebylo původně zaklenuté a schodiště z přízemí na tribunu mohlo procházet právě tímto otvorem. Tuto myšlenku podporuje poloha štěrbinového okénka umístěného v jižní stěně kostela v rovině

podlahy nynější tribuny. Vedení schodiště jedním klenebním polem tribuny lze podobně předpokládat u dalších kostelů (sv. Martin ve Vserubech (obr. 25 a 26), sv. Jiří na Řípu, Dolany aj.). Přímý sestup z věžní tribuny do lodi si prokazatelně vyžádal asymetrické řešení čelní stěny tribuny v Dolním Jamném a v Miroticích (obr. 29).⁵¹⁾ Oba tyto příklady reprezentují u nás zatím jen okrajově doložený, avšak ze zahraničí z početných příkladů známý způsob přímého spojení věžní tribuny s lodí vertikální komunikací doloženou portálem v čelní stěně tribuny. Nejistým momentem v rekonstrukci jejich komunikačního systému je nevýhodná poloha schodiště: v případě přímého ramene navazujícího svou osou na osu portálu situovaného ve východní zdi věže tato schodiště

nepřiměřeně vyplňují střední partii lodi kostela. Nabízí se tedy možnost rekonstruovat před věžní tribunou do pro-

51) Varhaník 1989, 82–87.

Obr. 34: Svojšín, kostel sv. Petra a Pavla. Románský kostel a jeho proměna (model M. Falta).

storu lodi vysunutou pavlač, která by komunikační tah převedla k podélné stěně lodi. Tím se tato varianta opět přibližuje předchozímu typu kombinované tribuny. Velmi instruktivní případ vývoje od pavlačové k věžní tribuně byl dokumentován v Krašově,⁵²⁾ přičemž obě fáze byly spojené chodbičkou v západní zdi lodi a dále schodištěm s přízemím lodi. Přímé propojení tribuny s lodí tak vystupuje jako častý, průzkumy ale jen zřídka evidovaný prvek zcela nezávislý na tom, zda byla tribuna přístupná také samostatným vstupem z exteriéru. Účel tohoto propojení v interiéru bude třeba znovu diskutovat nad širší pramennou základnou a v širším kontextu provozu staveb. Nelze např. v této souvislosti podceňovat komunikační nároky konsekračního obřadu.⁵³⁾

Rovněž zánik tribun je jevem, který zatím nebyl systematictěji studován. O to opatrněji je proto zatím třeba přistupovat k obecnějším úvahám o výskytu tribun věžních, pavlačových a jejich kombinacích a o důsledcích, které lze z těchto pozorování vyvodit. Další výzkum jistě ukáže, jakou roli v procesu jejich přetváření a zániku mělo například rozšiřování hudebních krucht. Prostorové požadavky, které přinášely rostoucí nároky na lesk hudební stránky zejména barokní bohoslužby, byly bezpochyby těžko slučitelné se skrovnými rozměry a případně i uzavřeností románských tribun.

Obr. 35: Svojšín, kostel sv. Petra a Pavla. Jižní stěna lodi s druhotně užitými románskými kvádry. V levé části obrázku zazdivka zrušeného jižního portálu (foto M. Čechura).

MLADŠÍ VÝVOJ ROMÁNSKÉHO KOSTELA

Na severní stěně kostela (obráz. 33) se do poslední opravy dochovaly pozůstatky dvou vrstev spárování románského kvádrového zdiva. Obdobná situace v mnohem zřetelnější podobě uchovaná díky chráněné poloze pod střechou barokní předsíně se zachovala na jižní straně věže (obráz. 31). Původní úprava spár s románským podřezáváním zde byla překryta novou vrstvou plasticky vystouplé ostře hraněné spáry. Metodou stejně plasticky vyvinutého omítkového reliéfu byly provedeny i omítkové konsekrační kříže v kruhovém orámování vymodelovaný na lícové stěně románského kvádrů téže stěny věže (obráz. 32). Bílou vápennou lin-

52) Nováček a kol. 2010, 153–156, 178.

53) K průběhu tradiční konsekrace kostela např. Schulte 1908.

Obr. 36: Svojsín, kostel sv. Petra a Pavla. Fragment figurální nástěnné malby na lícové ploše druhotně užitého románského kvádrů na jižní stěně lodi (foto M. Čechura)

Obr. 37: Svojsín, kostel sv. Petra a Pavla. Fragment malby na lícové ploše druhotně užitého románského kvádrů na jižní stěně lodi (foto M. Čechura).

kou malované kříže v kruhovém rámování⁵⁴⁾ byly vyznačeny i na severozápadním a severovýchodním nároží severní stěny kostela. Podkladem kříže na východní straně severní stěny lodi ve výšce cca 6,0 m byla ležena lemující její dochované románské nároží. Severozápadní nároží lodi však bylo v době malování kříže už přezděno v souvislosti se zánikem západní románské štítové stěny lodi, ležena nebyla obnovena a kříž ve stejné výši jako kříž východní byl namalován již na zdivo nového nároží. V severní zdi kostela byl navíc ve vrcholném středověku vybourán⁵⁵⁾ otvor pro zříze-

54) Čechura 2009, obr. 2.

55) Severní stěna kostela před svým omítnutím nenesla dochované stopy žádných románských otvorů. Vzhledem k rozsahu dochování původního zdiva nebylo možné vyloučit ani potvrdit, zda byla opatřena okenními otvory. Souvislé a neporušené zdivo ve spodní části zdi však naznačovalo, že portál do kostela musel vést od jihu. Jizva po velkém okenním otvoru v ose severní stěny ukazuje na předbarokní osvětlení in-

teriéru. Zda však lze tuto úpravu spojit se stavební činností na kostele, kterou do let 1365/66 datuje ve věži druhotně užitý trám, zůstává dosud otevřeno.

Jak již bylo uvedeno výše, pozůstatek popisovaný v literatuře jako románský, západní štít lodi je ve skutečnosti otiskem pozdější sedlové střechy vzniklé teprve po zániku skutečného románského lichoběžníkového štítu a po časově neurčeném požáru kostela. Otisk provázejí dva otvory druhotně vyhloubené do zdiva věže (obr. 13). Kapsa pro subtilní kulatinu je umístěna pod vrcholem trojúhelníkového otisku, druhý dole uvnitř jeho pravého cípu. Spára na styku okraje střešní krytiny se zdí věže byla utěsněna maltovou vymazávkou (obr. 12 a 13).

Otlučení omítek na jižní stěně kostela v roce 2009 přechodně poskytlo možnost letmo nahlédnout do její struktury. Tato část lodi byla vyzděna z lomového zdiva s podílem druhotně užitých románských kvádrů (obr. 35), zejména ve spodní části zdi. Kvalitně kamenicky opracované lícové kvádry z rozebrané části románského kostela i při druhotném užití přirozeně vedly k tomu, že bylo nejjednodušší opět je sesadit do podoby řádkového zdiva s úzkými spárami. Je pochopitelné, že výsledná podoba zdiva se pak výrazně neliší od zdiva dochovaných románských částí.⁵⁶⁾ Zcela jednoznačným dokladem toho, že románský zdicí materiál byl skutečně užit podruhé, se staly v tomto zdivu porůznu roztroušené kvádry se zbytky vápenného líčení a maleb na své lícové

ploše. Ve svém původním uložení tvořily interiérový líc stěny kostela, který byl pokryt hustší bělavou vápennou líčkou a opatřen nástěnnou malbou (obr. 35 a 37). Podle početných zlomků bohužel vždy jen velmi malého rozsahu bylo možno usoudit, že výmalba kostela byla nejen ornamentální, ale že se v ní uplatňovaly i figurální výjevy.

teriéru. Zda však lze tuto úpravu spojit se stavební činností na kostele, kterou do let 1365/66 datuje ve věži druhotně užitý trám, zůstává dosud otevřeno.

56) Pokud by líc zdiva ze znovu použitých kvádrů byl odkryt v menším rozsahu a zkoumán bez znalosti dalších souvislostí, snadno by mohl být pokládán za svědectví románského stáří jižní zdi kostela. K tomuto pochopitelnému omylu došlo např. při zjištění malého úseku kvádrového zdiva na jižní stěně kostela v Bukovci. I zde se – jak další výzkum stavby ukázal – jednalo o druhotné užití románského materiálu. Není vyloučeno, že podobná situace znejasňuje interpretaci dalších staveb románského původu druhotně upravovaných za použití románského materiálu (např. Zábory nad Labem).

Záměr rozšířit loď kostela a nahradit románský závěr novým presbyteriem si vyžádal postupné rozebrání zdi kostela s výjimkou zdi severní. Prostorové zvětšení lodi se tedy neodehrálo růstem do délky, ale do šířky. Nová jižní zeď byla posunuta o cca 5,5 m jižněji oproti románskému stavu a její západní zalomení z jižní strany dosedlo k jihovýchodnímu nároží věže. Připojilo se k ní tak, že její do lodi obrácený líc plynule navázal na linii východní strany věže. Kratší a do prostoru nové lodi zbytečně předstupující západní zeď románské lodi již nebyla zapotřebí. Byla proto zbořena. Nejpozději tehdy mohla být spolu s ní stržena i případná pavlačová část tribuny vyložená do lodi kostela. Odbourání západní zdi románské lodi se neobešlo bez poškození jejího severozápadního nároží, s nímž byla provázána, a nároží muselo být přezděno. Nestalo se tak však již s použitím románských kvádrů, které by se k odbourané části hůře přisazovaly, ale jen ve zdivu lomovém smíšeném s cihlami. Nárožní lizéna, která mohla být symetrickým protějškem ležény na východní straně lodi, již nebyla obnovena (obr. 5). Portál ani okno náležející k této stavební etapě se nedochovaly ani ve zlomcích. Nepodařilo se dohledat ani žádný další přímý doklad, který by dovolil tuto stavební etapu blíže datovat. Zlomky maleb na čelních plochách druhotně užitých kvádrů jsou natolik malé, že zatím nedovolily bližší časové zařazení (obr. 37 a 38). Není vyloučeno, že kostel ve své románské podobě existoval až do barokní přestavby v druhém desetiletí 18. století.⁵⁷⁾

Do téže doby lze nepochybně položit vznik nynějšího složitěho barokního presbyteria s patrovým ochozem. Před omítnutím otlučené fasády bylo náhodně zjištěno, že v barokním zdivu vnějšího líce jsou rozptýleny jednotlivé kvádry a zlomky tesaných prvků, z nichž některé byly natočeny ven stranou, která původně tvořila líc interiéru (obr. 38). V několika případech se zachovaly úseky na bílém vápenném podkladě červeně malované rozviliny (obr. 39 a 40). Vyskytly se i kvádry se zlomky nápisu pozdněgotickou frakturou, snad z 15. až 16. století (obr. 41). Barokní novostavba presbyteria byla zjevně budována opět s příznačnou úsporností z materiálu staršího předchůdce. Styk severní zdi lodi a presbytáře byl ověřen archeologickou sondou 3/05. Základové zdivo románské lodi sestávalo z neopracovaných kusů lomového kamene prolévaného tvrdou vápenopiscí maltou. Nad prvním řádkem nadzemního zdiva byla uložena jednoduše okosená soklová římsa. Románská ležena byla provázána se zdivem lodi. Presbytář byl k lodi připojen na spáru, koruna jeho základu byla umístěna o 15 cm níže než základ lodi.

Obr. 38: Svojšín, kostel sv. Petra a Pavla. Barokní presbyterium kostela s rozptýleným druhotně užitým materiálem (foto M. Čechura).

Obr. 39: Svojšín, kostel sv. Petra a Pavla. Druhotně užitý materiál ze starší fáze kostela v barokním presbyteriu. Na lícových plochách kvádrů místy interiérová výmalba a nápisy frakturou (písmo 15.–16. století) (foto M. Čechura).

57) Rukopis textové části stavebněhistorického průzkumu zámku ve Svojšíně, který se v souvislosti s barokní přestavbou areálu pochopitelně dotýká i kostela, zpracoval a autorům tohoto článku laskavě poskytl V. Ryšavý. Areál byl přestavěn po velkém požáru v roce 1713. Plány kostela vyhotovil manětínský polír Jan Jiří Hess, který zde pracoval na

doporučení T. Haffeneckera. Při obnově fasády bohužel unikl dokumentaci styk presbyteria s jižní stranou lodi. Za současného stavu poznání tedy nelze posoudit, zda se barokní přestavby svojšinský kostel dočkal v románské podobě, nebo byl již v té době buď částečně, nebo téměř zcela přestavěn.

Obr. 40: Svojšín, kostel sv. Petra a Pavla. Detail rostlinného motivu ze stavebního prvku druhotně užitého v presbyteriu kostela (foto M. Čechura).

Obr. 41: Svojšín, kostel sv. Petra a Pavla. Zlomek nápisu na druhotně užitém kvádru. Gotická fraktura (15.–16. století) (foto M. Čechura).

Archeologická sondáž dále zachytila při jižním průčelí barokní předsíně a při severní fasádě lodi tři až čtyři vrstvy novověkého hřbitova. Starší středověké hroby byly mladším pohřbíváním zřejmě beze zbytku zničeny, ze sekundárního umístění však byly vyzvednuty dvě esovitě záušnice z bron-

zového drátu, které lze datovat do širokého intervalu 12. až 13. století.

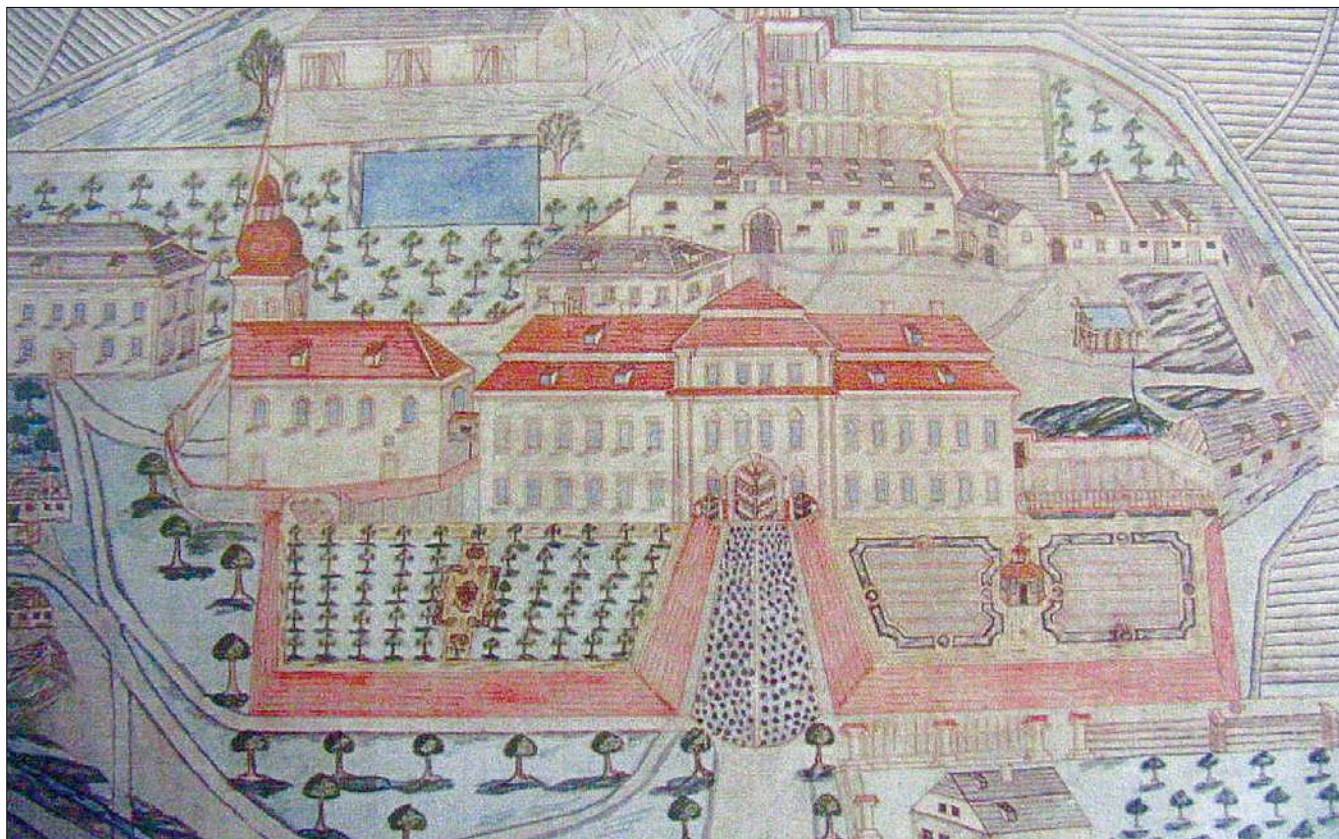
ZÁVĚR

Kritické vyhodnocení vztahů ve stavební struktuře románského kostela ve Svojšíně, stop stavebních postupů při jeho výstavbě i mladších transformací posunulo dosavadní poznání této vynikající románské stavby od evidence jejích dochovaných součástí blíže k porozumění zaniklému celku.

Zpřesněná pozorování a nová zjištění dovolila pokročit v rekonstrukci jeho románského stavu. Paradoxně však nové poznatky nevedly vždy k jednoznačným řešením, ale spíše rozvěřely vějíř možností, mezi nimiž se charakteristiky zaniklého stavu mohly pohybovat. Oproti starším výkladům se svojšínský kostel jeví jako stavba, u níž lze důvodně předpokládat složitější vyvinutý útvar tribuny, který se zdaleka nemusel omezovat pouze na prostor věže. Obecné úvahy o tribuně jako jevišti přítomnosti mocných v chrámové stavbě se tak ve svojšínském případě propojují s paralelami architektonických řešení oscilujícími mezi uzavřeností soukromého oratoria a majestátní otevřeností pavlačového řešení. Detailní pohled do postupu výstavby otevírá prostor k úvahám o možnostech stavebníka, kterému zvolený postup dovozoval jistě z mnoha hledisek náročnou stavbu v určitých fázích zakonzervovat a její dokončení pozdržet. I když jednoznačnější prokreslení naznačených souvislostí se za současného stavu poznání vymyká možnostem, přesto se opět poněkud více přibližujeme ke konkrétnímu uchopení původní podoby stavby.

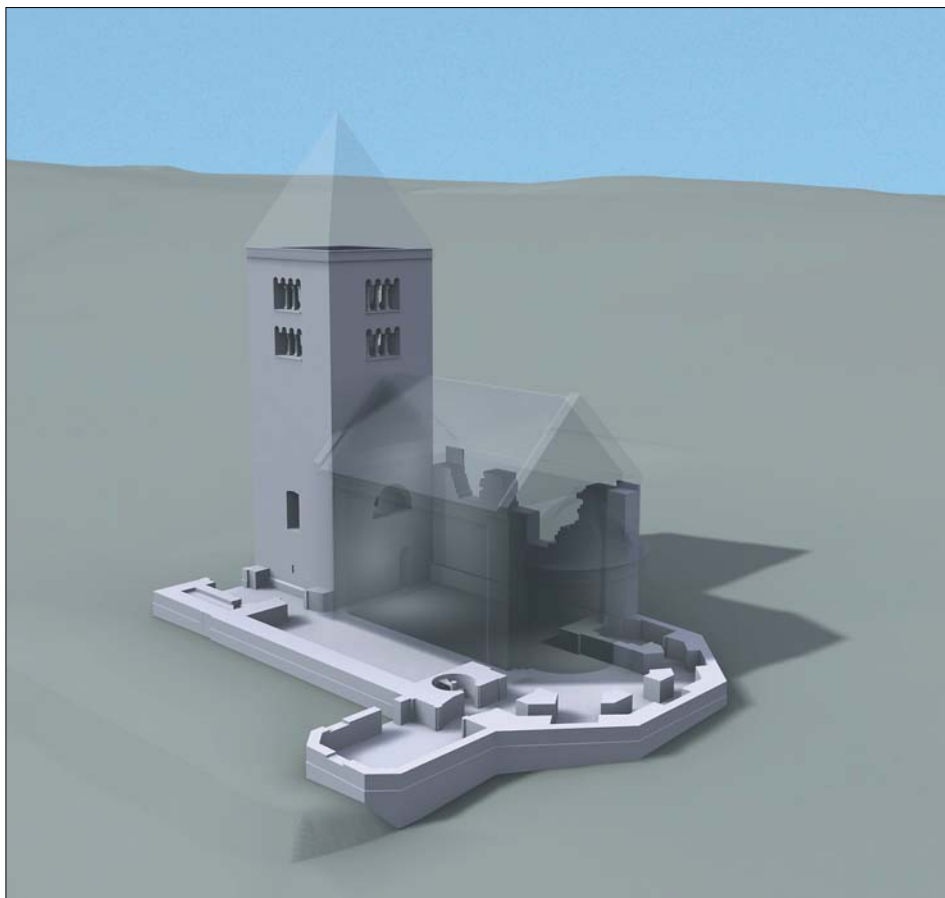
S podporou dendrochronologického data dokážeme spojit kostelní stavbu mnohem určite-

ji s konkrétním fundátorem a narýsovat historické okolnosti jejího vzniku. Domníváme se, že osoba velmože Ctibora, pravděpodobného stavebníka kostela, by mohla být totožná se stejnojmenným komorníkem krále Vladislava II., což je podpořeno i výkladem románského reliéfu na již-

Obr. 42: Svojsín, pohled na zámek s kostelem od návsi, konec 18. století, kolorovaná perokresba na papíře podlepeném plátnem, 46 × 59 cm Státní oblastní archiv, pobočka Klatovy, Vs Svojsín, sbírka map a plánů, č. 4 (foto archiv autorů).

ní zdi věže jako symbolu a trvalé připomínky Vladislavovy korunovace. Sonda do prostředí svojsínských velmožů v době po polovině 12. století ilustrovala situaci rozvětvených, pokrevně spřízněných šlechtických koalic, které se nejpozději od 1. poloviny věku podílely na osidlování západních Čech, aniž by ztrácely funkční vazby k dvorskému prostředí. Tyto rody udržovaly těsné kontakty nejen mezi sebou navzájem, ale navazovaly také oboustranně výhodné vztahy s regionálními klášterními institucemi. Kladrubský klášter mohl kolem poloviny 12. století ještě využít svého exkluzivního postavení v regionu a svých úzkých kontaktů s říšským monastickým střediskem ve Zwiefalten a zprostředkovat významným představitelům těchto rodů, donátorům a pravděpodobně ochráncům v jedné osobě⁵⁸⁾, import aktuálních podnětů z tehdy nejvýznamnějšího středoevrop-

Obr. 43: Svojsín, kostel sv. Petra a Pavla. Rozsah fyzicky dochovaných románských součástí (plně) a představa zaniklého celku (model M. Falta).

58) K principu a významu laické ochrany církevních domů Borovský 2005, 13–17.

Obr. 44: Svojšín, kostel sv. Petra a Pavla. Pohled do modelu nynějšího interiéru kostela s rekonstruovanou „skleněnou“ západní štítovou zdí lodi románského kostela, pavlačovou částí tribuny a naznačením komunikačního propojení mezi tribunou a lodí kostela. Model rekonstruovaných částí zachycuje pouze základní rysy zaniklého stavu. Tribuna je zobrazena s dvěma klenebními poli. Varianta s trojicí kleneb by kolidovala s dochovanou polohou vstupu do podvěží. Podoba střední podpory tribuny se mohla pohybovat v rozmezí od sloupku po hmotnější pilíř, což by mělo přirozeně dopad na výšku a rozpětí čelních oblouků tribuny. Konkrétní podoby komunikačního propojení tribuny a lodi mohly být určeny rozpětím škály variant mezi schodištěm v tloušče jižní zdi a méně známými řešeními uvedenými v tomto článku (M. Falta).

ského ohniska architektonického dění v okruhu wormské katedrály.⁵⁹⁾

Studie byla zpracována v rámci výzkumného záměru Katedry archeologie FF ZČU v Plzni (MŠM č. 4977751314) a částečně i projektu FA ČVUT v Praze SGS 010-802 140: Historická zkušenost, proměny životního stylu a udržitelný rozvoj.

59) Během přípravy tohoto článku do tisku byla archeologicky prokázána existence stop po pavlačové části tribuny vložené do lodi románského kostela, s jejíž existencí se v článku počítá s jako vysoce pravděpodobnou variantou a v souladu s půdorysem na obr. 7 byl odhalen úsek severní strany apsidy.

LITERATURA A PRAMENY

- Benda, K. 1984: Románská umělecká řemesla, in: Dějiny českého výtvarného umění I/1, Praha, 129–142.
- Benešová, K. – Chotěbor, P. – Durdík, T. – Dragoun, Z. 2001: Deset století architektury. Architektura románská. Praha.
- Borovský, T. 2005: Kláštery, panovník a zakladatelé na středověké Moravě. Brno.
- CDB I: Friedrich, G. Ed. 1907: Codex diplomaticus et epistolaris Regni Bohemiae I. Pragae.
- CDB II: Friedrich, G. Ed. 1912: Codex diplomaticus et epistolaris Regni Bohemiae II. Pragae.
- CDB III: Friedrich, G. – Kristen, Z. Eds. 1942, 1962: Codex diplomaticus et epistolaris Regni Bohemiae III. Pragae.
- Čechura, M. 2005: Archeologický výzkum kostelů v západních Čechách, Archaeologia historica 30, 359–376.
- Čechura, M. 2009: Církevní hmotná kultura v archeologických pramenech, Archaeologia historica 34, 543–561.
- Dittrich, T. 1980: Románské stavby z okruhu kladrubského kláštera, Umění 27, 129–139.
- Falta, M. 2011: Vysoký Újezd nad Dědinou, K otázkám stavebního vývoje kostela sv. Jakuba Většího, Dějiny staveb 2010, 127–137.
- Hauserová-Radová, M. 2010: Kostel sv. Jakuba Většího v Rovné u Stříbrné Skalice, in: Zprávy památkové péče 70/2010, č. 6, 378–392.
- Jireček, H. 1864: Slovanské právo v Čechách a na Moravě II. Praha.
- Kamper, J. – Wirth, Z. 1908: Soupis památek historických a uměleckých v politickém okresu Stříbrském. Praha.
- Klápště, J. 2005: Proměna českých zemí ve středověku. Praha.
- Kuča, K. – Langer, J. 2009: Dřevěné kostely a zvonice v Evropě I – II. Praha.
- Martínek, J. 1974: Svojšín u Stříbra – Kostel Petra a Pavla, Sborník Okresního muzea v Tachově 10, 21–25.
- Mencl, V. 1965: Panské tribuny v naší románské architektuře, Umění 13, 29–62.
- Mencl, V. – Benešová, K. – Soukupová, H. 1978: Předrománská a románská architektura v západních Čechách. Plzeň.
- Merhautová, A. 1971: Raně středověká architektura v Čechách. Praha.
- Merhautová, A. 1988: Skromné umění. Ostrovská zdobená terakota. Praha.
- Merhautová, A. – Třeštík, D. 1983: Románské umění v Čechách a na Moravě. Praha.
- Merhautová, A. – Třeštík, D. 1985: Ideové proudy v českém umění 12. století. Studie ČSAV 2/85. Praha.
- Nováček, K. a kol. 2010: Kladrubský klášter 1115–1421. Osídlení – architektura – artefakty. Praha.
- Novotný, V. 1932: Začátky kláštera kladrubského a jeho nejstarší listiny. Rozpravy České akademie věd a umění, tř. I, č. 79. Praha.
- Nový, R. 1991: Diplomatické poznámky k donačním listinám českých klášterů a kapitul do konce 12. století, Studia mediaevalia Pragensia 2, 125–146.
- Palacký, F. 1907: Dějiny národu českého v Čechách a v Moravě. Praha.
- Pražák, J. 1958: Ke kritice českých aktů XII. století, Sborník archivních prací 1, 130–153.
- Procházka, Z. – Úlovec, J. 1990; 1991: Hrady, zámky a tvrze okresu Tachov 2, 3. Tachov.
- Radová, M. 1972: Architektura románská. Skripta ČVUT v Praze. Praha.
- Radová-Štiková, M. – Škabrada, J. 1976: Románské stavitelství. Skripta ČVUT v Praze. Praha.
- Radoměřský, P. 1958: 800. výročí českého království ve světle numismatických památek, Časopis Národního muzea 127, 43–67.
- Sedláček, A. 1998: Hrady, zámky a tvrze Království českého XIII – Plzeňsko a Loketský. Praha.
- Schulte, A. J. 1908: Consecration, in: The Catholic Encyclopedia, Vol. 4, New York, <http://www.newadvent.org/cathen/04276a.htm>
- Schweiger, A. 2008: Die Feldsteinkirche in der Altmark, <http://www.altmarkgeschichte.de/Kirchen-Internet/Feldsteinkirchen.html>
- Škabrada, J. 2003: Konstrukce historických staveb. Praha.
- Varhaník, J. 1989: Věžní empora kostela sv. Jiljí v Miroticích a její typ, Památky a příroda 14, č. 2, s. 82–87.
- Žemlička, J. 1998: Rod, rodina a příbuzenstvo Hroznatý Tepelského (K otázce fyzické kontinuity české šlechty), Západočeský historický sborník 4, 5–39.

ROMANISCHE KIRCHE DER HEILIGEN PETRUS UND PAULUS IN SVOJŠÍN

Die Kirche der heiligen Petrus und Paulus in Svojšín b. Stríbro (Schweissing b. Mies, Bez. Tachov [Tachau], Pilsner Kreis) wurde schon mehrmals als eines der Schlüsselbauwerke der westböhmisches Romanik zum Gegenstand des Forschungsinteresses. Die Reserven in ihrer Erkenntnis wickeln sich größtenteils von der ungenügenden, bzw. mangelhaften Dokumentation ab, die den Bau seit der Zeit der Grundinventarisierung des Fonds der mittelalterlichen Baukunst Böhmens und Mährens am Anfang des 20. Jahrhunderts begleitet. Die vielfach veröffentlichte Grundriss-Aufnahme entstellt somit z. B. das wirkliche Verhältnis des romanischen Kirchenturms zur nördlichen, in der gegenwärtigen Schiffsordmauer erhaltenen romanischen Mauer. Die Autoren überlegen von den Deutungskonsequenzen der genauen Erfassung der Raumverhältnisse der erhaltenen Teile des romanischen Baus und der Spuren seiner späteren Änderungen. Im Unterschied zu den bislang angenommenen Auslegungen von der Existenz der nur auf den Raum im ersten Obergeschoss des Turmes beschränkten Empore (sog. Turmempore), ohne Direktverbindung in den Raum des Kirchenschiffs, lässt es sich mit einer breiteren Skala der Varianten der Lösung der Empore von den geschlossenen Turmräumen vom Typ eines Privatoratoriums bis zu den in den Schiffsraum hin ausgekragten Formen. Bei den beiden erwähnten extremen Formen und ihren Zwischenstufen lässt es sich laut Analogien mit der direkten Kommunikationsverbindung zwischen dem Raum der Empore und dem des Kirchenschiffs rechnen. Diese bisherige Ansicht auf die Raum- und Kommunikationsverhältnisse in diesem bedeutenden Bau relativisierenden Feststellungen stellen einen Beitrag in die Diskussion von der Funktion der Empore in romanischen Dorfkirchen dar.

Die Detailanalyse ermöglichte auch die Bauvorgangsrekonstruktion für eine romanische Kirche zu präzisieren. Mit dem fertigen und wohl schon auch funktionsfähigen Kirchenschiff wurde auch der Unterteil des Turmes mit der Turmuntergeschosskammer und dem Turm-Teil der Empore vollendet. Die Dokumentation registriert die mit Gerüstholzlagern getrennten Mauerwerkschichten und Spuren der stratigraphischen Folge des Turmausbaus gegen den Giebel der heute verschwundenen Schiffswestmauer. Nach der vermuteten zeitlich beschränkten Unterbrechung und Konservierung des Baus wurde der Oberteil des Turmes mit zwei Reihen gekoppelter romanischer Fenster noch in der romanischen Auffassung ohne deutliche Abweichungen im Bauvorgang vollendet. Diese Vollendung lässt sich auf Grund der dendrochronologischen Datierung zum J. 1159 festsetzen. Der genannte Vorgang belegt sowie die Bedeutung, die die vorrangig vollendeten Turminnenräume für den Bauherrn hatten, als auch die ökonomischen Ansprüche des ganzen Bauunternehmens, die den Bauauftraggeber zur etappenweisen Bauvollendung führten.

Das rohe Steinquadermauerwerk des Kirchenturms ermöglichte die Details der baulichen Lösung anzusehen, die mit der genauen und feinen, seit Jahren in der einheimischen Fachliteratur hochgeschätzten, zu recht mit der Bauhütte des unweiten Benediktinerklosters Kladruba (Kladrau) verbundenen Steinmetzarbeit charakterisiert ist. Die erhaltenen Reste vom architektonischen Dekor (das Würfelkapitel mit Ecknasen) bestätigen den Zusammenhang Svojšíns mit der oberrheinischen Baukunst, der wieder die Überlegungen von der Kladrauer Vermittlung erlaubt. Der Turm überrascht jedoch zugleich mit einigen Details der baulichen Ausführung, die eine kleinere Erfahrung der Schweissinger Baugruppe mit einem Baukonzept einer Kirche als Ganzen beweist.

Die Schriftquellen ermöglichen einen Ctibor, den Vater von Oldřich (Ulrich) und Beneda v. Schweissing, die regelmäßig als Zeugen in Kladrauer und Plasser Urkunden seit 1175 erscheinen, als den wahrscheinlichen Bauträger der Schweissinger Kirche zu bezeichnen. Dieser Ctibor möge identisch mit dem gleichnamigen Kämmerer des Königs Wladislaw II. gewesen sein, dessen Name in der Zeugenreihe des Privilegs für die Waldsässer Zisterzienser aus dem J. 1165 figurierte. Das Verhältnis dieses bedeutenden Großen beim königlichen Hof zu Svojšín möge die ambitionierte architektonische Gestalt der Kirche erklären und kann auch mit einem weiteren Indiz unterstützt worden sein: mit einer gemeißelten Darstellung der königlichen Krone am Eckstein in der Turmsüdostecke (aus der 1159 oder danach nachfolgenden Bauphase). Das Relief mit dieser auffälligen Ikonographie könnte man für die Form des aktuellen Ansprechens sowie auch die dauerhafte Erinnerung der Krönung des Herzogs Wladislaw II. (1158), eines der Schlüsselereignis-

se der politischen Geschichte Böhmens im 12. Jahrhundert. Diese Deutung eröffnet den Blick in die Welt der weitreichenden Koalitionen der Magnaten in Westböhmen, deren Mitglieder dichte Kontakte nicht nur untereinander zu erhalten, sondern auch die mit den regionalen Klosterinstitutionen gegeneinander günstigen Verhältnisse beizubehalten pflegten, zugleich verzichteten sie auch nicht auf die funktionellen Bindungen zum Milieu des Prager königlichen Hofes.

ABBILDUNGEN

Abb. 1: Svojšín (Schweissing, Bez. Tachov, Pilsner Kr.). Ansicht der Kirche, des Schlosses und der Gemeinde (Foto M. Čechura).

Abb. 2: Svojšín, Kirche d. hl. Petrus und Paulus. Der älteste veröffentlichte Grundriss der Kirche, die Schiffsordmauer in der Flucht mit dem Turm (Kamper-Wirth, 1908).

Abb. 3: Svojšín, Kirche d. hl. Petrus und Paulus, Axonometrie. Das Verhältnis zwischen dem Schiff und dem Turm entspricht der Wirklichkeit (Mencel, 1965).

Abb. 4: Svojšín, Kirche d. hl. Petrus und Paulus. Der Turm mit dem eingezeichneten Verlauf des verschwundenen Schiffsmauerwerks. Die Autorin setzte voraus, der Westgiebel möge auf dem Gurtbogen zwischen Schiffslängsmauern ausgetragen worden sein (Aufnahme M. Radová, 1972).

Abb. 5: Svojšín, Kirche d. hl. Petrus und Paulus, Schiffsordwestecke. Im Unterschied zum romanischen Quadermauerwerk des Turms ist die Ecke aus Bruchstein mit Backsteinbeimischung ausgemauert, z. T. mit sekundär verwendeten romanischen Quadern armiert. Die Quaderung ist mittels Putzritzungen angezeichnet. Über dem Ziegeldachfirst ist die Ausmündung des Ausgußsteins in der Höhe des Scheitels der Gewölberückseite über der Empore deutlich (Foto M. Hauserová).

Abb. 6: Obdenice (Obienitz, Bez. Příbram), Kirche der Himmelfahrt Mariä. Analogie des Anschlusses zwischen dem Schiff und Turm in der Variante, als beide baulichen Einheiten gegenseitig die eigene volle Mauer haben (Foto M. Hauserová).

Abb. 7: Svojšín, Kirche d. hl. Petrus und Paulus, zeitgenössische Bauaufnahme samt der eingezeichneten Grundrissrekonstruktion der romanischen Kirche in den Höhen vom Erdgeschoss und der Empore (Aufnahme und Zeichnung M. Falta, 2010).

Abb. 8: Svojšín, Kirche d. hl. Petrus und Paulus, Blick durch die Kirche zur Schiffswestwand. Rechts unten Turmuntergeschosseingang. Die Halbkreisöffnung darüber verbindet das Schiff mit dem 1. Obergeschoss des Turmes. Der Pfeil zeigt zum Mauerriss, der die südliche Ecke des romanischen Turmes bezeichnet (Foto M. Hauserová).

Abb. 9: Svojšín, Kirche d. hl. Petrus und Paulus, Turmerdgeschoss, der gewölbte Raum mit einer Säule in der Mitte: a – Blick zur Nordwestecke des Raumes, b – Blick zum Durchgang ins Schiff in der Nordostecke desselben Raumes (Foto M. Falta).

Abb. 10: Svojšín, Kirche d. hl. Petrus und Paulus, Durchgang vom Turmuntergeschoss zum Kirchenschiff (Foto M. Falta).

Abb. 11: Svojšín, Kirche d. hl. Petrus und Paulus, Öffnung zwischen dem 1. Turmobergeschoss und dem Kirchenschiff. Bei ihrem Fuß gemauelter Steinsockel, z. T. mit späterer Sohlbank überdeckt (Foto M. Falta).

Abb. 12: Svojšín, Kirche d. hl. Petrus und Paulus, Dachraum, Turmostwand (Foto M. Falta).

Abb. 13: Svojšín, Kirche d. hl. Petrus und Paulus. Analyse der Baureste an der östlichen Außenseite des romanischen Turms: 1 – hinaus gepresst Mörtelmasse am Turmmauerhaupt mit flachen Abdrücken des verschwundenen Schiffswestgiebels, 2 – zweite Etappe des Turm-Quaderausbaus, 3 – Abdruckfragment nach dem Oberteil des Dachstuhls mit den kreuzverstreuten Sparren, 4 – Mörtelabdrücke nach dem Dach, 5 – nachträglich errichtete Rundholzlager (Einzeichnung K. Nováček).

Abb. 14: Svojšín, Kirche d. hl. Petrus und Paulus. Ansicht des Turmes mit eingezeichneten Gerüstlagern. Von denen werden die den Verlauf von ersten zwei Turmbaubauetappen erfassenden Schichten abgeleitet: die Schichten 1–3 (heller Sandstein), Turmuntergeschoss vollendet, Bau bis über die Höhe des Fußbodens reichend; die Schichten 4–6 (rotbraune Arkose), der Turmteil der Empore vollendet, die Treppe in der Mauerstärke über die Rückseite des Emporengewölbes reichend. Dann wurde der Bau unterbrochen. Die nachfolgenden zwei Schichten vom hellen Sandstein reichen unter die Sohlbankhöhe der unteren gekoppelten Turmfenster, die Fensterzone wurde mit Hilfe des Kragerüstes gemauert. Der Schnitt ermöglicht den Bauvorgang im Verhältnis zum Turminneren zu betrachten (Aufnahme und Zeichnung M. Falta).

Abb. 15: Svojšín, Kirche d. hl. Petrus und Paulus. Erste Turmbaubauetappe mit dem Raum im Turmuntergeschoss, der Empore und der Treppenausmündung im Raum darüber, sowie ihre Beziehung zum romanischen Kirchenschiff. Als

Modell der Grundriss des heutigen Baus angedeutet: a – nur Turmunterteil; b – mit transparenter zweiter Etappe (Modell M. Fanta).

Abb. 16: Svojsín, Kirche d. hl. Petrus und Paulus. Detail, Ausgleichen der verschiedenartig hohen Steinquaderschichten mit Hilfe der rechteckigen Verzahnung. Mit Ziegel ist eine Gerüstöffnung ausgefüllt. Das ursprüngliche Fugenwerk ist bei neuzeitlichen Umgestaltungen des Turmmauerhaupts verschwunden (Foto M. Falta).

Abb. 17: Svojsín, Kirche d. hl. Petrus und Paulus. Schalungsabdrücke am Gewölbe des Turmuntergeschosses mit Resten von Brettern (Foto M. Hauserová).

Abb. 18: Svojsín, Kirche d. hl. Petrus und Paulus. Turmuntergeschoss, Gurtbogenansatz am Fenstersturz, der logisch zum Sturzbruch führte (Foto M. Falta).

Abb. 19: Svojsín, Kirche d. hl. Petrus und Paulus. Treppenausmündung im Turminnenraum oberhalb des Emporengewölbes. In der Höhe des Treppensatzes, wo der dunkle Arkose-Streifen endet, wurde der Bau unterbrochen. Das Umfassungsmauerwerk der nachfolgenden Bauetappe ist schmaler (Foto M. Falta).

Abb. 20: Svojsín, Kirche d. hl. Petrus und Paulus. Oberes Treppenpodest, Überdeckung mit einseitig in die Seitenwand eingespannten Steinplatten (Foto M. Falta).

Abb. 21: Svojsín, Kirche d. hl. Petrus und Paulus. Treppe in der Turmmauerstärke von der Empore zum Turmoberteil, mangelhafte Einfassung der überdeckenden Steinplatten und ihre Konsequenzen: a – Blick vom Raum der Empore zum gebrochenen, das ungünstige Gewicht des Gewölbes vom Treppenpodest (rechts) und des steigenden Gewölbes vom Antritt der Treppe (links) tragenden Portalsturz; b – Detail des Gurtbogenfußes zwischen dem Gewölbe des Treppen-zwischenabsatzes (Gewölbe links) und dem steigenden Gewölbe des oberen Armes der Treppe in der Mauerstärke (Gewölbe rechts) am rechten Rand des Sturzes über der Ausmündung des unteren Armes der Treppe in der Mauerstärke zum Treppenzwischenabsatz. Der Sturz ist auf die etwa 1 cm breite Abstufung aufgesetzt. Er wirkt beinahe als die einseitig eingespannte Konsole; der Gurtbogen belastet bereits diese statisch unstichhaltig gelöste Stelle; c – Grundriss der Treppe in der Mauerstärke mit Schnitten und der Auszeichnung der Blicke a) und b) (Foto M. Falta).

Abb. 22: Svojsín, Kirche d. hl. Petrus und Paulus. Turm, Südseite, Eichenholzzange im romanischen Mauerwerk (Foto M. Hauserová).

Abb. 23: Svojsín, Kirche d. hl. Petrus und Paulus. Verhältnis zwischen dem Schiff und dem Turm bei der Verdoppelung der benachbarten Mauern: a – vollständige Trennung – das Schiff ist auch vor der Turmvollendung betriebsfähig; Pařížov (Bez. Chrudim – Grundriss, Schnitt; Aufnahme und Zeichnung M. Falta); b – gegenseitige Eröffnung – das Schiff kann nicht selbständig fungieren; Jakub (Bez. Kutná Hora [Kuttenberg]), d. hl. Jakob d. Gr. Kirche (Grundriss, Schnitt; auf Grund der Bauaufnahme des Instituts für die Geodäsie und Kartographie Prag, 1965, von M. Falta bearbeitet); c – Svojsín – entscheidende Westmauer des Kirchenschiffs nicht erhalten (Grundriss, Schnitt; Aufnahme u. Zeichnung M. Falta).

Abb. 24: Schemen der Verbindung zwischen der Empore und dem Kirchenschiff – Grundvarianten:

a – Treppe in der Mauerstärke – Vysoký Újezd nad Dědinou (Hoch Oujezd, Bez. Hradec Králové [Königgrätz], Aufnahme und Zeichnung M. Falta);

b – leichte Treppe an der Schiffslängswand – Rovná b. Stříbrná Skalice (Bez. Prag-Ost, auf Grund der Aufnahme des Staatlichen Denkmalamtes, 1947, von M. Falta bearbeitet);

c – das Indiz nach der ursprünglichen Verbindung im südlichen Emporenjoch – Jakub, St. Jakobskirche auf Grund der Bauaufnahme des Instituts für die Geodäsie und Kartographie, 1965, von M. Falta bearbeitet).

Abb. 25: Vseruby (Wscherau, Bez. Pilsen-Nord), Heiliggeistkirche, Empore. Das Umfassungsmauerwerk der Kirche, zu dem die Treppe mit der linken Seite ihres rechteckig gebrochenen Armes angelehnt ist, weist die Zeichen des unberührten Quadersteinmauerhaupts mit ursprünglicher Fugung aus. Die Spuren nach dem bislang vermuteten Durchbruch des Gewölbes sind nicht deutlich. Die Treppe nutzt wohl die Stelle einer älteren Vertikalverbindung aus (Foto M. Hauserová).

Abb. 26: Vseruby, Heiliggeistkirche. Treppe zur Empore, Detail (Foto M. Hauserová).

Abb. 27: Jakub, St. Jakobskirche, Ansicht der Empore. Das linke Joch im Unterschied zu dem mittleren und rechten wurde nie gewölbt. Eine kleine bis heute deutliche Sonde an der Westseite oberhalb des Grabsteines (s. Pfeil) zeigt die mittelalterliche getünchte Putzschicht, zu der das renaissancezeitliche Backsteingewölbe zugemauert ist (Foto M. Hauserová).

Abb. 28: Jakub, St. Jakobskirche. Durchblick unter der Empore nach Süden hin. Im Nord- und Mitteljoch wurden bei den Erneuerungsarbeiten die späteren Putzschichten mit Gräten entfernt, man legte die romanischen Gewölbebekappen mit ursprünglichem Putz frei. Das Südjoch überließ man in der renaissancezeitlichen Gestalt (Foto M. Hauserová).

Abb. 29: Die Direktverbindung der Empore im 1. Turmobergeschoss mit dem Kirchenschiff führt zu asymmetrischen Lösungen:

a – Wysocice (Polen), kleiner Flur mit der zum Portal in die Schiffswand sinkenden Treppe führt zur lokalen Turmmauerverstärkung (laut A. Tomaszewski von M. Falta bearbeitet);

b – Dolní Jamné (Unter Jamny, Bez. Pilsen-Nord), Kirche d. hl. Petrus und Paulus. Der Zugang ins Schiff sinkt entlang dem Auslauf der Turmuntergeschoss-Kreuzgewölberückseite. Die Altarnische (bzw. Durchsicht ins Kirchenschiff) ist daher etwas exzentrisch situiert (auf Grund der Bauaufnahme von M. Bulková von M. Falta bearbeitet);

c – Svojsín, Kirche d. hl. Petrus und Paulus. Exzentrische Situation der Öffnung in der zum Schiff gewendeten Wand; in der Stirnwand der Empore befindet sich Raum genug für die Verbindung zum Kirchenschiff (Aufnahme und Zeichnung M. Falta).

Abb. 30: Svojsín, Kirche d. hl. Petrus und Paulus. Turm, Relief einer Krone am Eckstein: in der oberen Partie des Bildes romanisches Fugenwerk des Quadermauerwerks, unter dem Relief spätere Oberflächenbehandlung. Aus der ursprünglichen Öffnung in der Mauer ragt ein Gerüsttrundholzstummel heraus, wovon die datierte Holzprobe abgenommen wurde (Foto M. Falta).

Abb. 31: Svojsín, Kirche d. hl. Petrus und Paulus. Heraustretendes Fugenwerk überdeckt die ursprüngliche Oberflächenbehandlung mit unterschrittenen Fugen. Die Behandlung der Steinquaderoberfläche initiiert stellenweise das Ährenwerk (Foto M. Falta).

Abb. 32: Svojsín, Kirche d. hl. Petrus und Paulus. Letzte Reste der an der Außenfläche der romanischen Quader modellierten Putzscheiben mit Kreuzen an der Turmsüdseite im Dachraum (Foto M. Falta).

Abb. 33: Svojsín, Kirche d. hl. Petrus und Paulus. Nordseite der Kirche vor dem Putzauftragen (Foto M. Hauserová).

Abb. 34: Svojsín, Kirche d. hl. Petrus und Paulus. Modell der romanischen Kirche und ihre Verwandlung (Ausgefertigt von M. Falta).

Abb. 35: Svojsín, Kirche d. hl. Petrus und Paulus. Südwand mit sekundär verwendeten romanischen Quadern. Im linken Bildteil Einmauerung des aufgehobenen Südportals (Foto M. Čechura).

Abb. 36: Svojsín, Kirche d. hl. Petrus und Paulus. Südwand der Kirche, Fragment von einer figuralen Wandmalerei an der Oberfläche eines sekundär verwendeten romanischen Quaders (Foto M. Čechura).

Abb. 37: Svojsín, Kirche d. hl. Petrus und Paulus. Südwand der Kirche, Malfreragment an der Oberfläche eines sekundär verwendeten romanischen Quaders (Foto M. Čechura).

Abb. 38: Svojsín, Kirche d. hl. Petrus und Paulus. Barockchor der Kirche mit zerstreutem sekundär verwendetem Material (Foto M. Čechura).

Abb. 39: Svojsín, Kirche d. hl. Petrus und Paulus. Barockchor der Kirche, sekundär verwendetes Material aus der älteren Bauphase. An den Oberflächen der Quader lokal erhaltene Reste nach der Innenausmalung und der Fraktur-Inschriften (Schrift 15.-16. Jh., Foto M. Čechura).

Abb. 40: Svojsín, Kirche d. hl. Petrus und Paulus. Detail vom Pflanzenmotiv aus einem sekundär verwendeten Bauglied im Presbyterium (Foto M. Čechura).

Abb. 41: Svojsín, Kirche d. hl. Petrus und Paulus. Fragment einer Inschrift (gotische Fraktur, 15.-16. Jh.) am sekundär verwendeten Steinquader (Foto M. Čechura).

Abb. 42: Svojsín, Schloss mit der Kirche auf dem Dorfplatz, Ende des 18. Jahrhunderts, kolorierte Federzeichnung, Papier auf Leinwand kaschiert, 46x59 cm, Staatliches Regionalarchiv Pzeň, Zweigstelle Klatovy, Vs Svojsín, Mappen- und Plänesammlung, Nr. 4 (Foto aus dem Archiv der Autoren).

Abb. 43: Svojsín, Kirche d. hl. Petrus und Paulus. Ausmaß der physisch erhaltenen romanischen Teile (voll) und die Vorstellung vom verschwundenen Ganzen (Modell M. Falta).

Abb. 44: Blick in das Innere des Modells des gegenwärtigen Kircheninnenraums mit der rekonstruierten „gläsernen“ westlichen romanischen Kirchenschiffsgiebelwand, dem pawlatschenförmigen Teil der Empore und der Eindeutung der Verbindung zwischen der Empore und dem Kirchenschiff. Das Modell der rekonstruierten Teile nimmt lediglich die Hauptzeichen des verschwundenen Zustands auf. Die Empore ist mit zwei Jochen dargestellt. Die dreijochige Variante hätte mit der erhaltenen Lage des Turmuntergeschoßeingangs kollidiert. Die Gestalt der mittleren Emporenstütze möge zwischen einem Säulchen und einem massiveren Pfeiler variiert haben, was sich in der Höhe und Breite der Emporenbogen hätte natürlich widerspiegeln müssen. Die wirkliche Gestalt der Verbindung zwischen der Empore und dem Schiff mochte mit der Spanne einer Variantenskala zwischen einer Treppe in der Südmauerstärke und den weniger bekannten, im vorliegenden Beitrag angeführten Lösungen festgesetzt werden.

(Übersetzung J. Noll)